

महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ
पुस्तक म्हणून मागील

सी.सी.आय.एम्. व महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ
यांच्या सुधारीत अभ्यासक्रमानुसार

आयुर्वेदीय स्त्रीरोग विज्ञान

तृतीय वर्ष

(बी.ए.एम्.एस्.)

लेखिका

प्रा. डॉ. जयमाला विजय शिर्के M.S. (स्त्रीरोग प्रसूतित्र)

प्राध्यापक व विभागप्रमुख

स्त्रीरोग प्रसूतित्र विभाग

एम. एस. आयुर्वेद महाविद्यालय, गोंदिया

COLLECTION OF VARIOUS
-> HINDUISM SCRIPTURES
-> HINDU COMICS
-> AYURVEDA
-> MAGZINES

FIND ALL AT [HTTPS://DSC.GG/DHARMA](https://dsc.gg/dharma)

Made with

By

Avinash/Shashi

Icreator of
hinduism
server!

प्रकाशक :
डॉ. विनाय जाधव

तथागत प्रकाशन

सर्वोदय रेसिडेन्सी,

स.नं. २८, पिंपळे निलख,

पुणे-४११०२७.

☎ : ९७६५७९१६१३

○

प्रथमावृत्ती : १५ ऑक्टोबर (विजया दशमी) २००२
द्वितीयावृत्ती : १९ नोव्हेंबर (मार्गशीर्ष, गुरुवार) २००९
तृतीयावृत्ती : १७ मे (बुद्ध पौर्णिमा, मंगळवार) २०११
चतुर्थ आवृत्ती : १९ सप्टेंबर (गणेश चतुर्थी) २०१२

○

○ लेखिका

डॉ. जयमाला शिर्के

११२४, सदाशिव पेठ, शलाका अपार्टमेंट,

पुणे ४११०३०.

☎ - ९८२२३७०९१५

○

मुद्रक व अक्षरजुळवणी

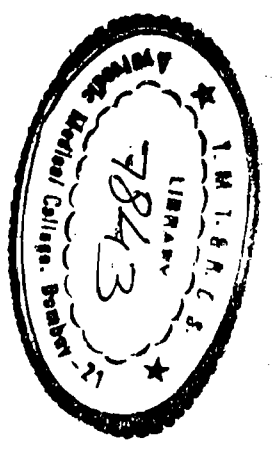
सुनील यादव

सुयश मुद्रणालय,

नवी सांगवी, पुणे-४११०२७.

☎ - ९८२२३२०२५५

मूल्य : रु. १५०/-

माझे आई व वडील
कै. सौ. जयश्री विजयकिशोर शिर्के
व
कै. श्री. विजयकिशोर शिर्के
यांना आदरपूर्वक समर्पित

● चतुर्थ आवृत्तीच्या निमित्ताने

आपण सर्व सुज्ञ आयुर्वेद तज्ञांनी स्त्रीरोग विज्ञान या पुस्तकाचे उस्फूर्त स्वागत केले त्या बद्दल मी आपली ऋणी आहे.

महाराष्ट्रातील सर्व महाविद्यालयातील स्त्रीरोग प्रसूतीतंत्र या विषयाच्या सर्व अध्यापकांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे.

पुस्तक लिहिल्यानंतर वाचकांपर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य प्रकाशक करत असतात. म्हणूनच 'तथागत् प्रकाशन'चे डॉ. विजय जाधव यांनी आयुर्वेदीय स्त्रीरोग विज्ञान या पुस्तकाला प्रथम मान दिल्याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे. सुयश प्रिंटर्सचे श्री. सुनील यादव यांनी अल्पावधीत पुस्तक तयार करून दिल्याबद्दल तसेच पुस्तकाची मांडणी आकर्षक व सुबक करण्यासाठी अक्षरजुळवणी केल्या बद्दल मी त्यांचे आभार मानते.

माझ्या वाचकवर्गाची मी सदैव ऋणी राहीन तसेच आपणाकडून आलेल्या सूचना व त्रुटींची पूर्तता करण्याचा माझा सदैव प्रयत्न राहील.

डॉ. जयमाला शिर्के
शलाका अपार्टमेंट, ११२४,
सदाशिवपेठ, पुणे-४११०३०
मोबाईल - ९८२२३७०९१५

महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ

MAHARASHTRA UNIVERSITY OF HEALTH SCIENCES

मृत्पल्ल, दिंडोरी रोड, नाशिक - ४२२ ००४

Mhasrul, Dindori Road, Nashik - 422 004.

Phone: 0253-2539190, 2539193 / EPABOX: 0253-2539100 / Fax: 0253-2539196

E-mail: academic@mahashik.com / Web: www.mahashik.com

डॉ. एस. एच. पुगारे

प्रा. प्र. वि. वि. वि.

शैक्षणिक विभागप्रमुख

जा.क्र. मकाबिबि/६-३/१८/५४८

दि. ०८/०२/२००५

प्रति,

श्री. जयमाला वि. शिर्के,

११२४, सदाशिव पेठ,

पुणे - ३०.

विषय :- प्रसूतितंत्र विज्ञान व आयुर्वेदिक स्त्री-रोग विज्ञान या पुस्तकाच्या मान्यतेबाबत...

संदर्भ :- आपले दि. ०५/०२/२००५ रोजीचे पत्र

महोदय,

आपण संदर्भीय पत्रान्वये विद्यापीठ मान्यतेस्तब सादर केलेल्या प्रसूतितंत्र विज्ञान व आयुर्वेदिक स्त्री-रोग विज्ञान या पुस्तकांना विद्यापीठाच्या क्लिनिकल अभ्यासमंडळाने आणि आयुर्वेद व युनानी विद्याशाखाने "पूरकवाचन पुस्तक" (Supplementary Reading Book) म्हणून मान्यता प्रदान केलेली आहे.

आपणास कळविण्यात येते की, सदर पुस्तकाच्या मान्यतेस प्रसिद्धी सादर्याची असल्यास, प्रसिद्धीत विद्यापीठाने दिलेल्या मान्यतेचा, "पूरकवाचन पुस्तक" (Supplementary Reading Book) असा स्पष्ट उल्लेख करावा.

कळावे,

आपला विभागी,

२६/११/११

(डॉ. एस. एच. पुगारे)

शैक्षणिक विभागप्रमुख

अनुक्रमणिका

क्र. प्रकरण	पृष्ठ क्रमांक
१. स्त्रीशास्त्रीय विज्ञान	१-१२
२. स्त्रीशास्त्रीय क्रिया	१३-१९
३. रजोविकार	२०-२७
४. शुक्रविचार	२८-३४
५. लघुवार्तव	३५-४१
६. रक्तप्रदर	४२-४८
७. योनिव्यापद	४९-८४
८. योनिकंद	८५-८७
९. योन्यर्श	८८-९२
१०. निरुद्ध योनि	९३-९४
११. गर्भाशय अर्बुद	९५-१०५
१२. रक्तगुल्म	१०६-११३
१३. स्त्री-बंध्यत्व	११४-१२९
१४. स्तनरोग	१३०-१५६
१५. स्थानिक चिकित्सा	१५७-१७४

प्रकरण पहिले

स्त्रीशास्त्रीय- विज्ञान

स्त्री-व्याख्या :

स्त्यायते अस्यां गर्भ इति स्त्री ।

ब.शा. ४ टीका

(जिच्यामध्ये शुक्र-आर्तव संयोग होऊन गर्भधारणा होते तसेच गर्भाची वाढ होते ती अशी 'स्त्री' ची व्याख्या केलेली आढळते.)

करीलप्रमाणे स्त्रीची व्याख्या सविस्तरपणे लक्षात घेता शुक्र-आर्तव यांचा संयोग घडून येतो असे गर्भाशय व गर्भाची पूर्णपणे वाढ झाल्यानंतर गर्भनिष्क्रमण होण्यास योनि शारीर (स्त्री विशिष्ट अवयव) व भोवतालचे शारीर प्राकृत असणे अतिशय आवश्यक आहे कारण स्त्रीला क्षेत्रभूत व पुरुषाला बीजभूत मानले जाते. म्हणूनच हे शारीर प्राकृत व आरोग्य पूर्ण ठेवण्यासाठी स्त्रीच्या जन्मापासूनच्या विविध वयानुसार अवस्था व त्या त्या अवस्थामध्ये होणारे शारीरिक तसेच मानसिक बदल यांची विस्तृत माहिती पुढे देत आहे.

स्त्रीविशिष्ट वय व संज्ञा :

आयुर्वेदीक सर्व संहितामध्ये आयुष्याच्या तीन अवस्था वर्णन केल्या आहेत -

त्रिविधम्- बालं मध्यं जीर्णमिति ।

ब.वि. ८/१२

वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यं वृद्धमिति ।

सु.सु. ३५/३६

१) बालावस्था :

या अवस्थेमध्ये सर्व धातू अपरिपक्व असतात. तसेच व्यंजनादि लक्षणे (स्त्रीत्वाची लक्षणे) पूर्णपणे नसतात. शरीर हे कोमल, क्लेश सहन करण्यास असमर्थ आणि बल, वर्ण यांची पूर्ण वाढ न झालेली अशी कफाधिक्य असलेली अशी असते.

बाला तु नीयते नारी यावद् वयसि षोडश ।

यो.र. सत्रीवर्षा १-१०

स्त्रीच्या या बालावस्थेची मर्यादा १६ वर्षांपर्यंत संहिताकारांनी सांगितलेली आहे. तरी या अवस्थेची विभागणी तीन भागात केल्यास तिची त्या त्या वयापर्यंतची शारीरिक व मानसिक वाढ लक्षात घेता येते. त्या दृष्टीने -

★ **अष्टवर्षा भवेत् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।**

दशवर्षा भवेत् कन्या अत उर्ध्व रजःस्वला । पाराशर स्मृति

अ) गौरी :

८ वर्षांपर्यंत बालिकेला गौरी असे म्हटले आहे. या वर्षांपर्यंत पुत्र व कन्या या दोहोंमध्ये बाह्यतः लिंगनिश्चिती व्यतिरिक्त फरक नसतो. म्हणूनच या अवस्थेपर्यंत तिला कुमारी असे म्हटले जाते.

ब) रोहिणी :

८ ते ९ वर्षांमध्ये तिला रोहिणी म्हटले आहे. या वर्षांपासून तिच्यामध्ये स्त्री विशिष्ट व्यंजने (लक्षणे) उत्पन्न होण्यास सुरुवात होते. याच वयात बालिकेचे स्तन उंचावणे, उंची वाढणे, भगस्थिवर रोमराजी येणे इत्यादी शारीरिक वृद्धी होण्यास सुरुवात होते तसेच तिच्या मनात लज्जा, भय इत्यादी तसेच स्त्री-पुरुष भेद इत्यादी मानसिक भाव उत्पन्न होवू लागतात.

क) कन्या :

१० वर्षांपर्यंत तिला कन्या म्हटले आहे. या वयात वरील लक्षणे अधिक व्यक्त होवू लागतात आणि अभ्यंतरतः गर्भाशयामध्ये वाढ होवू लागते.

ड) रजःस्वला -

१२ व्या वर्षापासून तिला रजःस्वला म्हटले जाते. १० ते १२ वर्षांपर्यंत तिची शारीरिक तसेच मानसिक स्त्री-विशिष्ट अवयव व भाव यांची वाढ पूर्ण होवून स्त्रीविशिष्ट क्रिया रजःप्रवृत्ती २-३ वर्षात दिसून येते.

अशा तऱ्हेने १६ वर्षांपर्यंत ती विवाहास योग्य अशी होते. संहिताकारांनी १६ वर्षे वयाची स्त्री विवाहयोग्य सांगितलेली आहे. ।

पूर्णबोधशर्वा स्त्री पूर्ण विशेष संगता ।

वीर्यवन्तं सुतं सूते ----- ॥

अ.ड.शा. १/९

वरील सर्व शारीरिक व मानसिक वृद्धी ही पूर्णतः शुक्र धातूवर अवलंबून असते. त्या दृष्टीने यासाठी शुक्र धातूचा विचार आवश्यक असतो.

२) मध्यमावस्था :

या अवस्थेमध्ये बल, वीर्य, शौर्य पराक्रम तसेच शक्ती, हे संपूर्णतिला प्राप्त होते. ग्रहणधारण, स्मरण-वचन व विज्ञान याची शक्ती पूर्णत्वाला येते. धातू स्थिर होतात. धातूंची पूर्ण वृद्धी झाल्याने शरीर हे परिपक्व आणि मन सुध्दा स्थिर होते. या अवस्थेत पिताधिक्य असते.

ततस्तु तरुणी झेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ।

तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात्पंचा शब्दत्सरावधि ॥

यो.र. रात्रीचर्या ९ - १०

मध्यमावस्था ५० वर्षांपर्यंत असली तरी स्त्रीच्या वैवाहीक जीवनाच्या दृष्टीकोनातून त्याचे दोन भाग केले जातात. त्यानुसार स्त्रीची परिचर्या असावी.

अ) तरुणी : (१०-३०)

१६ ते ३२ वर्षांपर्यंतच्या अवस्थेला तरुणी असे समजले जाते. या अवस्थेत स्त्रीचे शरीर हे व्याय, गर्भधारणा, प्रसव इत्यादी प्राकृत क्रियांना शारीरिक व मानसिक रित्या परिपक्व झालेले असते. धातूंची व स्त्री-विशिष्ट अवयवांची पूर्ण वाढ झाल्याने याच काळात स्त्रीला परिपूर्णत्व आलेले असते. म्हणूनच संहिता अनुसार तरुणी ही अवस्था विवाह व गर्भधारणेला योग्य अशी समजली जाते. चरकाचार्यांनी १८ वर्षे तर हारितसंहितेमध्ये १९ वर्षे हे विवाहयोग्य वय सांगितले आहे. तरुणी या अवस्थेत स्त्री ही प्रजनन क्षम असते.

ब) अधिरूढा : (३०-४०)

३२ वर्षांपासून ५० वर्षे वर्यांपर्यंत अधिरूढा समजली जाते. या अवस्थेत हळूहळू स्त्रीचे धातू क्षीण होऊ लागते. व स्त्रीची रजोनिवृत्ती होते. कुटुंबाचे संगोपन स्थिरत्व या दृष्टीने स्त्रीच्या मानसिक इच्छेत बदल दिसू लागतात. हळूहळू स्त्री वृद्धावस्थेकडे झुकू लागते. आयुर्वेदीय संहितामध्ये मध्यमावस्थेमधील अनेक संज्ञा विभिन्न वर्णन केलेल्या आढळतात.

सुश्रुतसंहिता : २० वर्षांपर्यंत वृद्धी, ३० वर्षांपर्यंत यौवन, ४० वर्षांपर्यंत

वाग्भट्टाचार्य : ३० वर्षापर्यंत यौवन, ४० वर्षापर्यंत संपूर्णता आणि ६० वर्षापर्यंत

वर्षापर्यंत युवावस्था, ७० वर्षापर्यंत मध्यमावस्था - ४० वर्षापर्यंत

हारितसंहिता - २५ वर्षापर्यंत युवावस्था, ७० वर्षापर्यंत मध्यमावस्था.

६० ते ७० वर्षांपर्यंतची ही अवस्था असते. या अवस्थेत वाताधिक्य असते. वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुखतोत्सववर्जिता । यो. र. सश्रीचर्या ६ ते १०

दृष्ट्वा तत्परां कथां सुखं भवति ।
या अवस्थोत रजोनिवृत्तिं च व्यापार्य संबन्धी अनिच्छा या नैसर्गिक बदलाबरोबरच स्त्रीचे सर्व धातू क्षीण होतात च स्त्री-विशिष्ट अवयवांची कार्यहानि होते च त्यामुळेच ते अवयव संकुचित होतात.

वरील सर्व अवस्थांचा व त्रिदोषांचा परस्पर संबंध लक्षात घेता स्त्रीशरीरात
दिसून येणाऱ्या तसेच स्त्री - विशिष्ट अवयवातील स्थानवैगुण्यामुळे होणाऱ्या स्त्रीरोगावर
चिकित्सा करताना दोष वैषम्य लक्षात घ्यावे तसेच शुक्रधातूचा विचार सुध्दा तितकाच
महत्वाचा ठरतो.

श्रीणि : (२५ अक्षर)

श्राणि : स्त्री-पुरुष शरीरामध्ये भिन्नता दिसून येते ती श्रोणि या भागाचे परिमाणामध्ये आणि आकारामध्येच दिसून येते. स्त्रीच्या नैसर्गिक, प्राक्रिया प्रसवासाठी आणि सुलभ प्रसवितसाठी स्त्रीश्रोणिचे आकारामान वैशिष्ट्यपूर्ण असते.

पूर्वभागो गुरुः पुंसां अथोभागस्तु योषिताम् । सु.सू. ४६/१३१

पुरुषांचा उरोभाग तर स्त्रीचा अधोभाग हा गुरू असतो.

अपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।

च.वि. ३०/५

अपत्यप्राप्तीच्या दृष्टीने नारी ही पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ असते. त्या साठीच स्त्रीच्या

अष्टादशांगुलविस्तारमुरः तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी ।

ਸ਼. ਸ਼. ੩੫-੧੨

चतुर्विंशत्यंगुलमुखोविस्तारमुक्तं तत्प्रमाणा रक्षीश्रोणिर्ज्ञेया ।

सु.सु. ३५/८-९ चक्रपाणि टीका

पुरुषाचे उर हे २४ अंगुले असते त्याचप्रमाणात म्हणजेच २४ अंगुले स्त्रीश्रोणिचे असते. स्त्रीचे उर हे १८ अंगुले तर तेवढ्याच प्रमाणात पुरुषाची कटी असते.

अस्थि-संधी :

अपत्यधारण व अपत्य निष्क्रमणाच्या दृष्टीने स्त्रीच्या श्रोणिच्या ठिकाणचा आकार व संधी यांची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण असते.

दुःश्रोणिफलके, एकं भगास्थि ।

व.शा. ७/६

श्रोण्यां पञ्च, तेषां गुदभगनितंबेषु षट्त्वारि, त्रिकसंश्रितमेकम् ।

सु.शा. ५/१९

चरकाचार्यांच्या मते श्रोणिस्थानी दोन श्रोणि फलकास्थी व एक भगास्थि असते. मुशुताचार्यांनी अधिक विस्तृत वर्णन करून श्रोणि ही पाच अस्थिंनी बनलेली असते असे सांगितले आहे. त्यापैकी गुदास्थि, भगास्थि व त्रिकास्थी एक-एक आणि नितंबास्थि दोन असतात असे वर्णन केले आहे.

(नारकाचार्यानी त्रिकास्थी, गुदास्थि यांचा समावेश श्रोणिफलकास्थी मध्ये केलेला आहे.)

या अस्थिमधील संधी काही ठराविक वयापर्यंत अल्पचल असतात. गर्भाभ्रमणाने वेळी त्या अल्पचल संधीचा गर्भमार्ग करण्यास उपयोग होतो. त्यापैकी गूद, भग आणि नितंबास्थिमधील संधी सामूह्य प्रकारचे असतात तर कपालास्थि म्हणजेच नितंबास्थिमधील संधी तुन्नसेवनी प्रकारच्या असतात. (नितंबास्थि हा तीन अस्थिंचा बनलेला असतो. ते अस्थि एकमेकांना तुन्नसेवनी संधीनी जोडलेले असतात.)

स्त्रीविशिष्ट खोतस :

2019-2020

पुरुषशरीरामध्ये असलेल्या नऊ बहिर्मुख स्त्रोतसांव्यतिरिक्त स्त्री शरीरात ३ स्त्रोतसे अधिक असतात.

श्रवणनयन नव स्त्रोतांसि नराणा बहिर्मुखानि ।

द्वे स्तनयोरधस्ताद् रक्तवहं च । सु.शा. ५/१०

अधस्ताद्रक्तवहं स्मरतपत्रस्थायः आर्तववहं,

स्मरतपत्रं भगस्योपरितने भागे ।

सु.शा. ५/१० टीका

याठिकाणी वर्णन केलेल्या स्तन्यवह (दोन) स्त्रोतसाचा विस्तृत विचार करायचा झाल्यास स्तन्यवह स्त्रोतसाचे पूर्णत्व यौवनावस्थेत होत असले तरी स्तन्यवह स्त्रोतस हे गर्भिणी अवस्थेत कार्यकारी होऊ लागते आणि सृष्टिकावस्थेत स्तन्यप्रवर्तनाने कार्याची अभिव्यक्ति होते. या स्त्रोतसाची दुष्टी संचित स्तन्य, स्तन्यदुष्टी, आघात इत्यादी कारणाने होऊन अतिप्रवृत्ती, संग, ग्रंथी इत्यादी स्वरूपात स्तन्यवह स्त्रोतस दुष्टी लक्षणे दिसून येतात. (याचा विस्तृत विचार स्तनरोग प्रकरणात केला आहे.)

स्त्रीविशिष्ट अधिक स्त्रोतसांपैकी अधःस्थानि असलेले रक्तवह स्त्रोतस म्हणजेच रजोवह स्त्रोतस होय. रजोवह स्त्रोतस हे बहिर्मुख स्त्रोतस आहे. याचे ग्रंथोक्त वर्णन आढळत नसले तरी प्रसादरूप रजाची (गर्भशय्या) उत्पत्ती, मलरूप रजाचे वहन इत्यादी कार्य यौवनावस्थेपासून रजोनिवृत्तीपर्यंत योनिद्वारे घडत असते. त्याचदृष्टीने गर्भशय, गर्भशयमुख, योनि यांचे प्राकृतत्व रजोवह स्त्रोतसाच्या प्राकृतत्वाला कारणीभूत असते. वर वर्णन केलेले रजोवह स्त्रोतसाचे कार्य आर्तववह स्त्रोतसाच्या कार्यावर अवलंबून असते. आर्तववह स्त्रोतसाचे वर्णन सुश्रुताचार्यांनी अंतर्मुख स्त्रोतसामध्ये केलेले आहे.

आर्तववह द्वे, तयोर्मूलं गर्भशयं आर्तव वाहिन्यश्च धमन्यः ।

तत्र विद्वया दन्व्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्तवनाशश्च ॥

सु.शा. ९/१२

याठिकाणी आर्तववह स्त्रोतसाचे मूलस्थान गर्भशय व आर्तववह धमन्या सांगितले आहे आणि आर्तववह स्त्रोतस विध्द झाल्यास वन्ध्यत्व, मैथुनासहत्व तसेच आर्तवनाश अशी लक्षणे दिसून येतात. याचाच अर्थ या ठिकाणी आर्तव या शब्दाचा संबंध गर्भधारणेशी घेतल्यास आर्तववह स्त्रोतसात गर्भशय व आर्तववह धमनीच्या सहाय्याने प्रसादरूप रज तयार होवून गर्भशय्या तयार होणे व पुढे गर्भधारणा, गर्भपोषण इत्यादी कार्य होतात.

आर्तववह स्त्रोतसाचे कार्य वयाच्या १२ व्या वर्षापासून ५० वर्षापर्यंत

अव्याहतपणे चालू असते. दर महिन्याच्या रजःप्रवृत्तीच्या स्त्रावावरून आर्तवनिर्मितीच्या कार्याचे अनुमान करता येते. याचवरून गर्भशय, बीजवाहिनी व अंतर्फल यामध्ये हे कार्य चालू असते. या सर्वावरून आर्तववह स्त्रोतस हे स्त्रीशरीरात स्त्रीबीजउत्पत्ती, गर्भधारणा यासाठीच आवश्यक असते. याचे कार्य कसे होते या बद्दल संपूर्ण वर्णन स्त्री शारीरिक्रिया प्रकरणात केले आहे. आर्तववह स्त्रोतसाच्या कार्यावर शुक्रवह स्त्रोतसाचे नियंत्रण असते.

स्त्रीविशिष्ट पेशी : ८०० पेशी

पुरुषशरीरपेक्षा स्त्रीशरीरात २० पेशी अधिक (संख्येने) असतात.

स्त्रीणां तु विशतिरधिकः ।

दश तासा स्तनयोः एकैकस्मिन् पंच पंचेति, यौवने तासां परिवृद्धिः ।
अपत्यपथे चतस्रः तासां प्रसूते अभ्यन्तरतः द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च वृत्ते द्वे,
गर्भछिद्रसंश्रितास्तिष्ठः शुक्रार्तवप्रवेशिन्यास्तिष्ठ एवं ।

सु.शा. ५/३९

स्त्रियांमध्ये पुरुषशरीरपेक्षा ज्या वीस पेशी अधिक असतात त्यापैकी प्रत्येक स्तनांच्या ठिकाणी ५-५ अशा एकूण १० पेशी असतात. यौवनावस्थेत त्यांची स्त्री व्यंजन म्हणून वाढ होते. त्या पेशींचे स्तनसंपत् निर्माण करण्याच्या दृष्टीने कार्य असते. उरलेल्या दहा पेशींपैकी ४ पेशी या बाह्ययोनिच्या ठिकाणी दोन (गोलाकार) आणि दोन पेशी बाह्ययोनिपासून आत (प्रथमावर्तत) पसरलेल्या असतात. या पेशींचे प्राकृत कार्य बाह्य योनिता सम्यक् आकार (शकटाकृति) देणे तसेच व्यवाय व गर्भनिष्क्रमणाचे वेळी अपत्यपथ करणे हे असते. या पेशींच्या कार्य विकृतीमुळे कष्टसंग, विलंबित प्रसव गर्भसंग इत्यादी लक्षणे दिसून येतात.

गर्भशयमुखाच्या ठिकाणी ३ पेशी असतात. त्या पेशींचे कार्य गर्भशय मुख प्राकृत स्थितीत ठेवणे तसेच गर्भधानाचे वेळी आणे गर्भनिष्क्रमणाचे वेळी गर्भशय मुखाची विस्तृती करणे हे असते या पेशींच्या शैथिल्यामुळे अंतर्मुखी, सूचीमुखी, स्रस, भ्रंश इत्यादी रचनात्मक विकृती दिसून येतात. गर्भशयमुख पेशी शैथिल्यामुळे गर्भपात गर्भस्त्राव, अकाल प्रसव इत्यादी प्रसव विकृती दिसून येतात.

गर्भशयासंबंधित असणाऱ्या तीन पेशींपैकी एक पेशी शुक्रप्रवेशाचे ठिकाणी व दोन पेशी आर्तवप्रवेशाच्या ठिकाणी (दोन बाजूला एक एक) अशा असतात. शुक्रार्तव

संयोगाचेवेळी आवश्यक ते आकुंचन प्रसारण करणे हे या पेशींचे प्रमुख कार्य असते. तसेच गर्भनिष्क्रमाचे वेळी आवी प्रादुर्भाव योग्य रितीने निर्माण करून गर्भाशयाचे आकुंचन प्रसारण सुध्दा याच पेशींद्वारे घडते. या पेशींच्या कार्य विकृतीमुळे शुक्रार्तव संयोग न होणे तसेच विलंबित आवी इत्यादी लक्षणे दिसून येतात.

या १० पेशींच्या व्यतिरिक्त सध्या २ अशा पेशींचा उल्लेख करणे हे योग्य वाटते.

पुंसा पेश्यः पुरस्ताथाः प्रोक्तः लक्षणमुष्काजाः ।

स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥

सु.शा. ५/४९

स्त्रीविशिष्ट असे कार्य करणाऱ्या (स्त्रीबीज निर्मिती) अंतःफलाला आवरण करणाऱ्या या दोन पेशींचा उल्लेख या ठिकाणी सुश्रुताचार्यांनी केला आहे. पुरुषशरीरात मुष्काचे जे लक्षण (पुबीज निर्मिती) असते तसेच कार्य करणाऱ्या अंतःफलाला आवरण करणाऱ्या अशा या पेशी असतात.

स्त्रीविशिष्ट मर्म :

स्त्रीच्या श्रोणिभागात काही अवयव, काही भाग असे आहेत की ज्यांच्यावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या आघात झाल्यास मर्माघात सदृश्य परिणाम उदा. रुजाकार, वैकल्यकर, कालांतर प्राणहर, किंवा क्वचित सद्य प्राणहर असे दिसून येतात. म्हणूनच स्त्रीशरीरात संख्येने अधिक नसली तरी स्त्रीविशिष्ट कार्याला बाधा होवू नये यासाठी या मर्मसदृश्य अवयवांचा विचार करणे महत्त्वाचे ठरते.

सेवनी शुक्रहरणी स्त्रोतसी फलयोर्गुदम् ।

मूत्रसेकं मूत्रवहं योनिर्वास्तिस्तथाहमः ॥

सु.वि. ७/३८

स्त्रियांच्या शरीरात अश्वमरीनिर्हरण करतेवेळी वरील मर्मसदृश भागाचा काळजीपूर्वक विचार करावा (त्या भागांना शस्त्राचा धक्का लागू नये) असे सुश्रुताचार्यांचे वर्णन आढळते.

श्रोणिभागात सेवनी मर्म, शुक्रवह स्त्रोतस, अंतफल, गुद, मूत्रसेक, मूत्रवह, स्त्रोतस, योनि तसेच वास्ति या आठ मर्मसदृश अवयवांवर अपत्यनिष्क्रमण तसेच योनिद्वारे करण्यात येणाऱ्या उपचारांचे वेळी आघात होऊ शकतो. या आघातामुळे ते अवयव आपले प्राकृत कार्य करू शकत नाहीत किंवा त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण राहू शकत नाही.

उदा. सेवनी मर्मावर आघात झाल्यास अत्यंतिक रुजाप्रादुर्भाव हे लक्षण दिसून येते. तसेच कष्टसंग हे उपद्रवात्मक लक्षण दिसून येते.

स्त्रीविशिष्ट आशय :

(15)

3000

3000

आशय म्हणजे पोकळी किंवा अवकाश असणारे अवयव. स्त्रीशरीरामध्ये पुरुषशरीरपेक्षा तीन आशय संख्येने अधिक असल्याने एकूण दहा आशय असतात. हे तीन आशय स्त्रीविशिष्ट धातूची उत्पत्ती, वहन तसेच योग्य त्या काळपर्यंत साठवून ठेवणे इत्यादी स्त्रीविशिष्ट कार्य करतात. म्हणूनच त्यांची गणना स्त्रीविशिष्ट शरीरात केली जाते.

पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयश्चयः ।

धरा गर्भाशयः प्रोक्त स्तनौ स्तन्याशयो मतौ ॥ शा.प्र. खंड ५/१०

अशा तऱ्हेने २ स्तन्याशय व १ गर्भाशय स्त्रीशरीरात अधिक असते. (स्तन्याशय-प्राकृत व विकृत स्तनरोग प्रकरणात वर्णन केले आहे)

गर्भाशय :

गर्भस्य आधानम् । गर्भ आशयते इति गर्भाशय ॥

स्त्रीणां गर्भाशयो ५ धमः ।

सु.शा. ५/७

स्त्रीविशिष्ट रजाची उत्पत्ती व प्रसादरूप रजाचे मलरूप रजामध्ये रूपांतर ज्या विशिष्ट आशयात होते त्या अवकाशाला गर्भाशय असे म्हटले जाते. तसेच गर्भधारणा झाल्यावर (शुक्रशोणितसंयोगानंतर) ज्या अवकाशात गर्भाचे धारण व पोषण केले जाते व योग्य काळी (प्रसूतीसमय आल्यावर) निष्क्रमण केले जाते अशा त्या अवकाशाला गर्भाशय म्हटले जाते.

स्त्रीणां गर्भाशयो ५ धमः ।

सु.शा. ५/७

स्त्रीशरीरातील ८ वा (आठवा) आशय म्हणजे गर्भाशय होय.

गर्भाशयाचे स्थान :

पित्तपक्वाशयोर्मध्ये गर्भाशया यत्र गर्भस्तिष्ठति ।

सु.शा. ५/६९

गर्भाशय हा पित्ताशय व पक्वाशयाच्या मध्ये असतो.

भगवत्पादः स्त्रिया बस्तिरुर्ध्वं गर्भाशयः स्थितः ।
गर्भाशयस्य बस्तिश्च महास्त्रोतः समाश्रितौ ॥

सु.चि. ७/३३ वैतरण टीका
गर्भाशय हा भगवत्स्थिच्या खाली आणि बस्तिच्या उर्ध्वबाजूस (किंचित) असून गर्भाशयाच्या भोवती आंत्र असतात.

गर्भाशयाचा आकार :

यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।

तत्संस्थानां तथारूपां गर्भाशया विदुर्बुधः ॥ सु.शा. ५/४४

ज्याप्रमाणे रोहितमाशाचे मुख (त्रिकोणाकार) असते तद्वत्च गर्भाशयाचा आकार मुखाशी अरुंद व आतमध्ये (अवकाशात) रुंद असा असतो. माशाच्या मुखाप्रमाणे गर्भाशयाचे सुध्दा कार्याचे वेळी (रजःस्त्रावाचे वेळी व गर्भनिष्क्रमणाचे वेळी) आकुंचन प्रसारण होत असते.

जरायुणां परिधीतं स गर्भाशय उच्यते । का. शारीरस्थान

गर्भाच्या आवरणाने गर्भाशयाचा अंतस्थ आवरीत असतो. (व्यावर्ता योनिच्या तिसऱ्या आवर्तात गर्भशय्या असते) ही गर्भशय्या म्हणजेच गर्भाशयाच्या आतील पोकळी. (ही गर्भशय्या ऋतुकाळात शुक्रसोणितसंयोगानंतरचे फलित बीज धारण करते यालाच गर्भधारणा असे म्हणतात)

योनि :

स्त्रीरोग प्रसूति अंतर्गत योनि हा शब्द ग्रंथात अनेक ठिकाणी आढळतो. म्हणूनच योनि या शब्दाचा अर्थ स्त्रीशरीराच्या दृष्टीने समजावून घेणे महत्वाचे ठरते.

सुश्रुतसंहितेमध्ये योनि हा उल्लेख आढळतो.

शंखनाभ्याकृतियोनि व्यावर्ता सा प्रकृतिता ।

तस्यावृत्तीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥

सु.शा. ५/४३

३ आवर्ता
२nd आवर्त
1st आवर्त

अर्थ : (शंखनाभीच्या आकाराने असलेल्या योनिला व्यावर्ता योनि म्हणतात) त्या व्यावर्ता योनिच्या तिसऱ्या आवर्तात गर्भशय्या असते.

स्पष्टीकरण :

येथे व्यावर्ता योनिच्या तीन आवर्तांचा स्पष्ट उल्लेख आलेला नाही. परंतु तिसऱ्या आवर्तात गर्भशय्या असते या उल्लेखामुळे इतर दोन आवर्तांचा विचार करता येईल. तसेच योनिचा आकार शंखनाभिप्रमाणे असतो. या उल्लेखामुळे ज्याप्रमाणे शंखाचा आकार आतमध्ये रुंद व सुरुवातीला अरुंद असतो त्याप्रमाणे योनि सुरुवातीला निमुळती व आतमध्ये रुंद अवकाश युक्त असते. गर्भ निष्क्रमणाचे वेळी गर्भाला परिवर्तन करतच बाहेर यावे लागते. म्हणूनच व्यावर्ता योनिला शंखनाभ्याकृति असा उल्लेख केलेला आढळतो. आतून बाहेर असा विचार केल्यास गर्भशय्या हा तिसऱ्या आवर्तात तर गर्भाशय मुख दुसऱ्या आवर्ताचा भाग आणि गर्भाशय मुखाच्या बाहेरचा योनिमुखापर्यंतचा भाग हा प्रथमावर्त समजल्यास व्यावर्ता योनिचा विस्तार लक्षात घेता येतो. म्हणूनच टीकाकारांनी योनि या शब्दाचा विस्तार पुढीलप्रमाणे दिलेला आढळतो.

योनिशब्देन भगौठी योनिमार्गो गर्भाशयश्च ।

लक्ष्यते साकल्येन पृथक्त्वेन वा ॥

(संदर्भानुसार योनि शब्दाचा अर्थ बाह्ययोनिमुख गर्भाशयमुख वा संपूर्ण गर्भाशय पर्यंतचा भाग असा घ्यावा)
चरकाचार्यांनी योनिच्या ठिकाणी होणारे स्त्रीविशिष्ट रोगाच्या वर्णनाचे वेळी योनि हा शब्द उल्लेखित केला आहे.

भगवन् यदपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।

तद्विद्यातौ गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥ च.चि. ३/५०

अपत्यधारणेचे मूलस्थान म्हणून स्त्री ही पुरुषापेक्षा अधिक श्रेष्ठ असते. त्या स्त्रीच्या योनिस्थानी विविध व्याधी आढळून येतात. त्यामुळे स्त्री ही गर्भधारणा करू शकत नाही. तसेच ह्या योनिरोगाचे मुख्य कारण वातप्रकोप हेच असते.

‘न हि वाताद्रुते योनिः नारीणां संप्रदुष्यति ।’

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्योषस्य भेषजम् । च.चि. ३०/११५

म्हणूनच योनिरोगावर चिकित्सा करताना प्रथमतः वातशामक चिकित्सा करावी. कारयपसंहितेमधील लक्षणाध्यायात प्राकृत योनिचे वर्णन तसेच योनिच्या शारीरचानात्मक विकृतीचा उल्लेख आढळतो.

योनि: शकटाकृतिरपत्यालाभाय, पीना सौभाग्याय, लम्बाऽपत्यवधाय, मण्डला व्यभिचरणाय, लक्षिमाऽनपत्यत्वाय, सूक्ष्मुखी दौर्भागाय, भृशविवृतसंवृतशुष्का लम्बा विषमा विलिम्बा क्लेशालाभाय, मध्यनिविडा कन्याप्रजननाय, उन्नता रमणीया मांसला पुत्रजन्मने, व्यञ्जनवती च धन्या, अतिलोमशा वैधव्यकरी, व्यञ्जनहीना त्वयशसे, पिन्धुमद्भावती व्यभिचारप्रव्रज्याय ।

तथैव लोमराज्यभुयतो मध्यमागता नातिषना प्रशस्यते, वैधव्यायातिस्थूला, अतिस्थूल घनलोमा पौश्चलाय, अघोजाता दौर्भागाय, नाभिमतिवृता मध्यत्वाय । का. सं. पान ४७, ४८

सरल अर्थ :

शकटाकृति योनि अपत्यदायक असते, योनिची पुष्टता सौभाग्यदायक असते. लम्बाकार योनि ही अपत्याच्या वधाला कारणीभूत होते. मंडलाकार योनि व्यभिचारी असते. उच्चलत्या सारखी योनि अनपत्यतेला कारणीभूत असते. सूक्ष्मुखी-योनि दौर्भागी असते. अतिविवृत, अतिसंवृत, अतिशुष्क, अतिलंब, विषमाकार, विलिंग अशी योनि असते. अतिविवृत, अतिसंवृत, अतिशुष्क, अतिलंब, विषमाकार, विलिंग अशी योनि क्लेशदायक असते. योनि मध्यभागी घट्ट असणे कन्या संततीचे द्योतक ठरते. उन्नत अशी योनि (कामशास्त्राच्या दृष्टीने) रमणीय असते. मांसला योनि पुत्रसंतती द्योतक असते. सर्व लक्षणांनी युक्त अशी योनि धन्यतेचे द्योतक असते. अतिलोमयुक्त वैधव्यकर, लक्षणाविरहीत योनि अयशस्वी तसेच तीळ युक्त योनि व्यभिचारी ठरते (म्हणूनच) योनिच्या दोन्ही बाजूस अल्प रोमयुक्त, आकाराने मध्यम व फार घन नसणारी योनि प्रशस्त असते. अतिस्थूल योनि वैधव्याची द्योतक असते तर अतिलांमयुक्त व खाली सरकलेली योनि वाईट वर्तनाचे व दुर्भागाचे लक्षण दर्शवते.

अशा तऱ्हेने मानवी वंशसातत्य टिकवणाऱ्या योनिचा विचार ग्रंथोक्त केलेला आढळतो.

□

प्रकरण दुसरे

स्त्री-शारीरक्रिया

स्त्रीविशिष्ट शरीराची पूर्ण वाढ झाल्यानंतर स्त्रीविशिष्ट क्रिया स्त्रीच्या विशिष्ट अवस्थेनुसार दिसून येतात. स्त्रीविशिष्ट शरीराप्रमाणेच स्त्री-विशिष्ट क्रिया कोणत्या हे सविस्तर पाहू-

स्त्रीविशिष्ट क्रिया

रजःप्रवृत्ति - रजोनिवृत्ती
गर्भधारणा - गर्भनिष्क्रमण
स्तन्योत्पत्ती - स्तन्यप्रवर्तन

यापैकी गर्भधारणा - गर्भनिष्क्रमण आणि स्तन्योत्पत्ती स्तन्यप्रवर्तन या क्रिया पूर्णतः प्रजनन या अवस्थेशी संबंधित असल्याने त्याचा विचार द्वितीय विभागात केला जाईल. परंतु स्त्रीचे स्त्रीत्व ज्या क्रियेशी संबंधित आहे, ती क्रिया म्हणजे विशिष्ट वयात सुरू होणारी रजःप्रवृत्ती आणि विशिष्ट वयात बंद होणारी रजोनिवृत्ती (स्त्रीरोग व योनिव्यापद यामध्ये रजासंबंधी लक्षणे आढळून येतात.) म्हणूनच प्राकृत रजःप्रवृत्ती कधी सुरू होते ? रजःप्रवृत्ती म्हणजे काय ? त्यावेळी दोषांची अवस्था कशी असते ? स्त्री ची शारीरिक व मानसिक अवस्था कशी असते ? त्यावेळी स्त्रीची परिचर्या कशी असावी ? याबद्दल सविस्तर माहिती घेवू -

ऋतुचक्र :

स्त्रीच्या वयाच्या १२ व्या वर्षापासून ५० व्या वर्षापर्यंत अव्याहतपणे चालू असणारी दर महिन्याची क्रिया म्हणजे ऋतुचक्र 'ऋतौ भवति ।' म्हणून दर महिन्याला स्त्री शरीरात आढळणारी स्त्रीविशिष्ट क्रिया म्हणजेच ऋतुचक्र होय.

सामान्यतः स्त्री शरीरात ऋतुचक्र एक महिन्याचे (चांद्रमास - २८ दिवस) असते.

मासे मासे गर्भकोष्ठमनुप्राप्यं ग्रहं प्रवर्तमानम् । अ.सं.शा. १/१०

या संपूर्ण ऋतुचक्राच्या तीन अवस्था दिसून येतात.

(१) ऋतुकाल (२) ऋताव्यतीतकाल (३) रजःकाल / रजःस्त्राव

स्त्री-शारीर क्रिया

ऋतुकाल :

ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृढार्तवः ।

अदृढार्तवाप्यास्तीत्येके भावन्ते ।

सु.शा ३/४५

ऋतुश्च निवृत्तस्य बीजस्य फलप्रसवानुगुणःकालः ।

अ.सं.शा. १/१० इट्टीका
वरील दोन्ही संदर्भावरून ऋतुकाल याचा अर्थ घेतल्यास ज्या काळात स्त्री शरीरामध्ये स्त्रीबीज तयार होते व गर्भशय्या तयार होते त्या काळाला ऋतुकाळ असे म्हणतात. याच काळात गर्भधारणा होऊ शकते त्यामुळे ऋतुकाळ या अवस्थेला विशेष महत्त्व आहे.

१२ व्या वर्षापासून प्रत्येक स्त्रीच्या शरीरात प्रतिमास एक स्त्रीबीज पक्क होते. त्याचवेळी गर्भधारणा होण्याचे दृष्टीने गर्भशय्यामध्ये गर्भशय्या तयार केली जाते. या काळात गर्भधारणा न झाल्यास ते बीज मृत होवून स्थानिक रक्तस्त्रावासह बाहेर पडते. या संपूर्ण क्रियेला एक महिना अवधी लागतो.

स्त्रीच्या सर्व विशिष्ट अवयवांची वाढ झाल्यावर प्रथमतः ऋतुकाल ही अवस्था शरीरामध्ये दिसते. या अवस्थेत कफदोषाचे प्राधान्य स्त्रीशरीरात असते. हा काळ गर्भग्रहणसामर्थ्यकाल असतो. यासाठी गर्भशय्या तयार होण्याचे काम स्त्री गर्भशयात चालू होते.

गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते ते ।

पुराण रज वाहून गेल्यावर प्रसादरूप रजाची उत्पत्ती होऊन ते गर्भशय्यामध्ये गर्भशय्या तयार करू लागते.

स्त्रीबीजाची उत्पत्ती ऋतुकालात होत असल्याने एकूणच शारीरिक व मानसिक लक्षणे गर्भधारणेच्या दृष्टीने दिसू लागतात, या अवस्थेत स्त्रीला ऋतुमती असे म्हणतात

ऋतुमती स्त्री :

क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ।

अस्तार्धिकुम्भि पुंस्करामां विद्याऋतुमतीं स्त्रियम् । अ.ड.शा. १/२१

गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते शुध्दस्नातं ।

स्त्रियमव्यापन्न योनिशोणितगर्भशय्यामुतुमतीमाद्यश्महे । च.शा. ४/७

पीनप्रसन्नवदना प्रविलम्बात्ममुखद्विजाम् ।

नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्ष्यक्षिम् ।

स्फुरदभुजकुचश्रोणि - नाभ्यरूजघनस्फियम् ।

हर्षोत्सुक्यपराश्रयापि विद्यादुतुमतीमिती ॥ सु.शा. ३/६

ऋतुमती अवस्थेमध्ये स्त्रीचे पुराण (मल) रजः वाहून गेल्यामुळे गर्भशय, योनि शुध्द झालेले असते. अशाच वेळी अव्यापन्न योनि मध्ये (गर्भशय्यामध्ये) नवीन (प्रसादरूप) रज संचित होवू लागते अशा वेळी त्या स्त्रीच्या ठिकाणी, प्रसन्नता, श्रोणि स्तनाचे ठिकाणी स्फुरण तसेच बाहू, नाभि, जंघा, नितंब या ठिकाणी स्फुरण, नरकांक्षा (व्यवायेच्छा) तसेच क्लेदाधिक्याने मुख-दंत या ठिकाणी क्लेद व नेत्रशिथिलता अशी लक्षणे दिसून येतात.

ऋतुकाल व दोषसंबंध :

त्रिदोषांपैकी रजःकाल संपल्यावर वातशमन व कफाचा चय सुरू होतो. कफप्रकोपावस्थेत गर्भशय्या तयार होऊ लागते. ऋतुकाल संपताना पित्ताचा अनुबंध होण्यास सुरुवात होते. अंतःफलातून स्त्रीबीज बाहेर, पडण्यासाठी पित्ताचा अनुबंध आवश्यक असतो. म्हणूनच कचितवेळी स्त्रीचे शारीरिक तापमान वाढलेले असू शकते

रजःकाल संपल्यावर वातशमन झाले नाही तर गर्भशयावर वाताचा परिणाम होऊन रक्षता आल्याने गर्भशय्या क्षीण होते व पुढे रजक्षीणता हे लक्षण दिसून येते. गर्भधारणा झालीच तर गर्भस्त्राव, पुत्रघ्नी योनिव्यापद सारखी (गर्भ-गर्भशय्यामध्ये स्थित होण्यासंबंधी) लक्षणे दिसून येतात.

कफप्रकोप अधिक काळ राहिल्यास स्त्रीबीजाची उत्पत्ती होऊ शकत नाही व त्यावेळी अबीजत्व हा गुण रजाला येतो (अनओव्हुलेटरी) क्वचित वेळी अनियमित रजःस्त्राव हे लक्षण दिसून येते.

पित्ताचा अनुबंध अधिक काळ राहिला तर गर्भशय्येचे लेखन झाल्याने रजःस्त्राव अधिक प्रमाणात होणे इ. लक्षणे दिसून येतात.

ऋतुकालाचे महत्त्व :

१. गर्भधारणेस योग्य काळ : एकूण २८ दि. ते ३० दिवसांचे ऋतुचक्र असल्यास रजःस्त्रावानंतर प्रथम ३ ते ५ दिवस गर्भधारणेस अयोग्य असल्याने त्यावेळी

व्यवायवर्ज्य सांगितला आहे. त्यानंतरचे ८ दिवस गर्भधारणेस योग्य असा असतो.

२. वंध्य रूग्णमध्ये करावयाचे परीक्षण याच काळात केली जातात उदा. स्त्रीबीज उत्पत्ती (फॉलिकल स्टडी) गर्भशय्या तपासणी (एन्डोमेट्रीयल बायोप्सी), गर्भाशय मुख सावाचे परीक्षण (फर्न टेस्ट).
३. स्त्रीला देण्यात येणाऱ्या विविध स्थानिक चिकित्सा ऋतुकाल अवस्थेत दिल्या जातात. उदा. योनिधावन, पित्तु उत्तरवस्ती इत्यादी.
४. संततिप्रातिबंधक म्हणून ऋतुकालात व्यवाय पूर्णपणे टाळला जाणे आवश्यक असते.
५. ऋतुकालामध्ये क्षारचिकित्सा, वमनोपक्रम करू नये. शोधन नस्य देऊ नये.

ऋताव्यतीत काल :

ऋतुकालानंतर पुन्हा रजःस्त्राव सुरू होईपर्यंतच्या काळाला ऋताव्यतीत काल असे म्हटले जाते. या कालात व्यावर्ता योनिमध्ये पुढील लक्षणे दिसून येतात.

नियतं दिवसेऽतीते संकुचत्यम्बुजं यथा ।

ऋतो व्यतीते नार्यारितु योनिः स्रग्विधे तथा । सु.शा. ३/७

ज्याप्रमाणे दिवसाच्या शेवटी कमलपुष्प संकुचित होते त्याचप्रमाणे ऋतुकालानंतर योनि संकुचित होते (अर्थात शुक्र ग्रहण करू शकत नाही)

ऋतावतीत काल हा गर्भधारणेस अयोग्य असतो या कालात शुक्राचा योनिंत सहज प्रवेश होऊ शकत नाही. त्यामुळे विलंबाने शुक्राची गर्भधारण क्षमता कमी होते.

ऋताव्यतीत काल व दोषसंबंध :

ऋतुकालाच्या शेवटी सुरू झालेला पिताचा अनुबंध वाढतो व पिताचा चय या कालात होतो. त्यामुळे प्राकृताः गर्भशयान्तर गर्भशय्येचे लेखन सुरू होते. तसेच मानसिक रित्या स्त्रीमध्ये व्यवाय अनिच्छा, निर्माण होऊ लागते. तसेच अधोदर गुरुत्व सर्वांग औष्ण्य इत्यादी शारीरिक लक्षणे दिसू लागतात.

पिताचा चय कमी होऊन योग्य काली वाताच्या अनुबंध न आल्यास रजोवृद्धी सारखी लक्षणे दिसू लागतात. ऋतावतीत कालात कफाचा अनुबंध अधिक काळ टिकून राहिल्यास मार्गविरोधजन्य अनर्तवाची लक्षणे दिसू लागतात. वाताचा अनुबंध अकाली सुरू झाल्यास कष्टार्तव सारखी व रजःक्षीणते सारखी लक्षणे दिसू लागतात.

ऋताव्यतीत कालाचे महत्त्व :

१. गर्भधारणेस अयोग्य काल :

ऋतुकालानंतर रजः स्त्रावपर्यंतच्या १३-१४ दिवसाच्या कालामध्ये गर्भशय्या व बीज या दोघांचे लेखन चालू होते. म्हणून हे दिवस गर्भधारणेस अयोग्य असे समजले जातात.

२. कष्टार्तव, उदावर्ता या सारख्या लक्षणावर बसित उपक्रम याच अवस्थेत केल्यास उपशम मिळतो.

३. संतति प्रतिबंधक म्हणून याच काळाला (ऋतावतीत) सेफ पीरीयड म्हणून गणले जाते.

४. ऋतावतीत कालात स्त्रीने उष्ण-तीक्ष्ण आहार-विहार टाळावा.

रजःकाळ :

गर्भशयातील संचित असे पुराण रज (मलरूप) तसेच अफलित बीज याचा स्थानिक रक्ताबरोबर योनिद्वारे निष्क्रमण म्हणजेच रजःस्त्राव होय. हा रजःस्त्राव ज्या कालामध्ये होत असतो त्या काळाला रजःकाळ असे म्हणतात.

मासेनोपधितं काले धमनीभ्यामृतौ पुनः ।

ईषत्कृष्ण विगंधं च वायुयोनिर्मुखाशुदेत् ॥ अ. इ. शा. १/२३

मासि मासि रजःस्त्रीणा रसजं स्रवति त्र्यहम् ॥ अ. इ. शा. १/७

रजोवहाः सिरा यस्मिन् रजः प्रविसृजन्त्यतः ।

पुष्पभूतं हि तथैवान्मासि मासि प्रवर्तते ॥ का. सं. खि. १/१७

टीकाकार विश्वामित्रानुसार केसाप्रमाणे सूक्ष्म बीज-रक्तवह सिरा गर्भाशयाचे पूर्ण महिनाभर पूर्ण करतात. तो साव महिन्याने रजोवह सिराद्वारे पुष्प रूप होऊन विसर्जित केला जातो. तो साव ईषत्कृष्ण, विगंध अशा स्वरूपाचा असतो.

रजःस्त्रावाचे प्राकृत स्वरूप :

मांसाग्निभिर्वृद्धाहति पञ्चरात्रानुबंधिव ।

नैवातिबहु नात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥

गुंजाफलसवर्णं च पद्मालककसंश्लिप्तम् ।

हृद्गोपसंकांशमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥

चं. खि. ३०

शशासूक्तप्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् ।

तदार्तवं प्रशंसन्ति यद् वासो न विरंजयेत् ॥" सु. शा. २/१७-१८

दर महिन्याला स्रवणारा असा, निष्विच्छ, दाह, वेदना-रहित मात्रेत अधिक नसणारा व अल्प नसणारा, रंग गुंजाफला प्रमोषी किंवा पद्म वा आळत्याप्रमाणे असणारा किंवा सशाच्या रक्ताप्रमाणे असणारा स्नाव योनिद्वारे पाच रात्री (३ ते ५ दिवस) वाहणारा असा रजःस्नाव शुध्द समजावा. शुध्द रजःस्नावाचा लाक्षारसाप्रमाणे रंग असू शकतो. या स्नावाचा वस्त्रावर डाग पडत नाही.

रजःस्नाव व दोषसंबंध :

गर्भाशयामध्ये संचित असे मलरूप रजाचे योनिद्वारे निष्क्रमण करण्यास अपानवायूची प्रेरणा आवश्यक असते त्याच प्रमाणे त्यावेळी गर्भशयाचे आकुंचन प्रसारण करण्यासाठी समानवायूची आवश्यकता असते. अशा तऱ्हेने रजःप्रवृत्तीचे वेळी वाताधिक्य असणे आवश्यक असते.

रजःस्नावाचे वेळी पित्ताधिक्य झाल्यास स्नावाधिक्य, स्थानिक उष्णतावृद्धी इ. पित्तजलक्षणे स्नावामध्ये दिसून येतात. पुढे रजोवृद्धी, रक्तप्रदर या सारख्या व्याधीमध्ये रूपांतर होऊ शकते.

रजःस्नावाचे वेळी कफाधिक्य झाल्यास स्नावामध्ये ग्रथिलता येणे, पिच्छिलता इ. लक्षणे दिसू लागतात.

रजःस्नावाचे वेळी वाताचा प्रकोप अधिक प्रमाणात झाल्यास सशूल स्नाव, कृष्णवर्णी स्नाव इ. लक्षणे दिसून येतात व पुढे वातज योनिव्यापदात रूपांतर होऊ शकते. रजःस्नावाचे वेळी प्राकृतरित्या अग्निमांद्य (रक्तस्नावजन्य) असल्याने रजःस्नाव होणाऱ्या स्त्रीने काही विशिष्ट नियम पाळणे जरूरीचे असते. या नियमांना रजःस्वला परीचर्या असे म्हटले जाते.

ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणघ्यायिनी त्र्यहम् ।

मृजालंकाररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ।

क्षीरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥

पर्णे शरावे हस्ते वा भुंजीत ब्रम्हचारिणी ।

चतुर्थेऽङ्किततः स्नाता शुक्लमाल्यांबरा शुचि । अ. ङ. शा. १/२४

ततः पुष्पात् प्रभृति त्रिरात्रमासीत ब्रह्मचारिण्यद्यःशायिनी,
पाणिभ्यामन्नमजर्जरपात्रात् भुंजानां न च काचिन्मृजामापद्येत ।
तत्तत्तुर्थे ऽ हन्येनामृत्साद्य सशिरस्कं स्नापयित्वा शुक्लानि
वासांस्याच्छादयेत् पुरुषं च । च. शा. ८/५

ऋतो प्रथमदिवसात् प्रभृति ब्रह्मचारिणी

दिवास्वप्नाज्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यंगनखच्छेदन

प्रधानहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेख नानिलायासान् परिहरेत् ॥

दर्भसंस्तरशायिनी करतलशरावपणान्यतमे भोजिनीं हविष्यत्र्यहम्भर्तुः
संरक्षेत । ततः शुध्दस्नातां चतुर्थे ऽ हन्यहतवाससमलंकृता
कृतमंगलस्वस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् ॥

सु. शा. २/२४, २५

- १) वरील सर्व वर्णनावरून रजःस्वला स्त्रीने खालीलप्रमाणे परिचर्या करावी.
अग्निमांद्य असल्याने रजःस्नावाचे वेळी स्त्रीने यवापासून बनवलेले खाद्यपदार्थ दुधाबरोबर थोड्या थोड्या मात्रेत खावे. आहार कोष्ठविशोधनार्थ असावा. (अत्यधिक उष्ण, तीक्ष्ण, शिळे असे अन्न खाऊ नये.)
- २) रजःस्नाव सुरू असेपर्यंत त्या स्त्रीने ब्रम्हचर्य पाळावे. (अधोमागाने रजःस्नाव सुरू असताना व्यवाय निषिध्द आहे) त्यासाठी स्त्रीने अभ्यंग करणे, स्नान करणे इत्यादी क्रिया करू नये. ज्या मुळे स्त्रीच्या योनिगत रक्तस्नावाला विमर्गत्व होऊ शकते (स्थानिक स्वच्छता करणे आवश्यक असते.)
- ३) ज्या क्रियेमुळे वातप्रकोप होऊ शकतो अशा क्रिया करू नये. उदा. जोरात धावणे, गाडी चालवणे, अति हसणे, अति बोलणे.
- ४) ज्यामुळे स्त्री आकर्षित दिसेल अशा क्रिया करू नयेत उदा. अलंकार घालणे, अंजन घालणे इत्यादी.
- ५) रजःस्नावाचे वेळी दिवास्वाप करू नये
- ६) रजःस्वलावस्थेत नस्यकर्म व वमनकर्म करू नये.
- ७) रजःस्नाव बंद झाल्यावर (४ थ्या दिवशी) डोक्यावरून स्नान करून पवित्र होऊन शुभ वस्त्र परिधान करून पतीदर्शन घ्यावे.

रजोविकार

रजोव्यापद किंवा रजोविकार :

शरीरस्थ सर्व भावपदार्थांची वृद्धी, क्षय आणि दुष्टी या प्रकाराने विकृती संभवते. हे आपल्याला माहित आहेच. त्याचप्रमाणे रज या उपधातुची वृद्धी, क्षय आणि दुष्टी स्त्रीशारीरक्रिया विकृती मध्ये दिसून येते. त्यामुळे स्त्रियांमध्ये अनेक स्थानिक आणि सावर्दीहिक लक्षणे दिसून येतात. त्या सर्वांना रजोविकार ही संज्ञा देता येईल. (रजोविकार हा शब्द ग्रंथोक्त नाही)

व्यवहारात रजोविकाराची लक्षणे घेऊनच रुग्णा येतात असे नाही तर दोषदुष्ट्यसंमूर्च्छना आणि खवैगुण्य अशी संग्रामी घडल्यामुळे योनिरोगाची लक्षणे घेऊन रुग्णा येतात. परंतु हीच दोषदुष्ट्यसंमूर्च्छना आणि खवैगुण्य ह्याची अवस्था योनिरोगाची पूर्वरूपावस्था असे समजल्यास पुढे होणारा योनिरोग टाळता येऊ शकेल. म्हणूनच रजोविकाराचे विस्तृत विवेचन पुढे देत आहे

ग्रंथोक्त संदर्भ पाहता रजोवृद्धी, रजक्षय आणि रजोदुष्टी हे शब्द न सापडता तेथे आर्तव हा शब्द वापरला आहे. परंतु पूर्वी उल्लेख केल्यानुसार येथे बाह्यतः स्त्रवाणारे असे रज्ज्व अपेक्षित आहे असे ग्रंथोक्त लक्षणावरून दिसते. कारण या रजाच्या प्राकृत अवस्थेवरच आर्तव/स्त्रीबीजाचे प्राकृतत्व अवलंबून असते.

रजोविकार :

- १) रजोवृद्धी
- २) रजक्षीणता
- ३) रजोदुष्टी

वर-वर पाहता ह्या तिन्ही लक्षणस्वरूप संज्ञा असल्यातरी त्या प्रत्येक संज्ञेमुळे स्थानिक व सावर्दीहिक लक्षणे दिसून येतात. म्हणूनच प्रत्येकाचे स्वतंत्र विवेचन करणे उचित होईल.

१) रजोवृद्धी : आर्तवमर्द, आर्तववृद्धि, उष्णता

आर्तवमक्षमर्दमतिप्रवृत्तिं दौर्गन्ध्यं च ।

हे लक्षण स्वतंत्र व्याधि म्हणून कवित्तच आढळते.

सु.सू. १५/१६

निदान :

तीक्ष्ण, विदाही, उष्ण अन्नपान

संग्रामी :

निदानसेवानाने पित्त प्रकोप झाल्याने रक्त दुष्टी होते: पित्त व रक्त या दोहोच्यामुळे रजोवृद्धी हे लक्षण घडते

लक्षणे :

-योनिरोगत रक्तस्त्राव अधिक

- रजाची प्रमाणतः वृद्धी, दुर्गंधी, अंगमर्द

व्यवच्छेदक लक्षणे निदान :

१) पित्तला योनिव्यापद	७) गर्भस्त्राव, गर्भपात - रुपावस्था
२) असृजा योनिव्यापद	८) पित्तज रजोदुष्टी
३) परिप्लुता योनिव्यापद	९) प्रसवोत्तर रक्तस्त्राव
४) योन्यर्श	१०) प्रसवपूर्व रक्तस्त्राव
५) गर्भाशयस्थ रक्तगुल्म ।	११) उच्चरक्तदाब
६) रक्तप्रदर	१२) गर्भाशय कर्कटाबुद्द
	१३) कॉपर टी

चिकित्सा :

- १) निदानपरिवर्जन ।
 - २) तेष्वा यथास्वं संशोधन क्षपणं च
- अथादविरुद्धः क्रियाविशेषः प्रकुर्वीत । सु.सू. १५/१७
- रजोवृद्धीवर चिकित्सा करताना अवस्थेनुसार शोधन, शमन चिकित्सा क्षयदोषाच्या चिकित्सेच्या विरुद्ध चिकित्सा करावी. म्हणजेच बहुदोष असताना संशोधन

चिकित्सा व अल्पदोष असताना शमन चिकित्सा करावी

- ३) तत्तद्ग्रासकराहारविहार परिषेवणात् ।
दोषधातुमलानां हि हस्तो निगदितो नृणाम् ।

भा.प्र. पूर्वखंड ७/७४

दोषधातुमलाच्या वृद्धीवर त्या त्या दोषधातुमलाचे ह्रासकार आहार-विहार सेवन करावे

४) शोधनचिकित्सा :

- १) उत्तरबस्ति - निंब + कुटकी + करंज +
बोळ (काळा) सिध्द काथ किंवा तैल
२) अम्यंतर - लताकरंज, काळा बोळ

५) शमनचिकित्सा :

- १) अम्यंतर - अशोक, मोचरस, गौरिक, प्रवाळ, लोह व सुवर्णमाक्षिक
- बोलबद्ध रस, नागकेशर व प्रदरांतक रस
- पुष्यानुग चूर्ण

६) अपुनर्भव :

वासावलेह
कुष्मांडावलेह
देवदार्यादी क्वाथ

७) आहार :

शीत, स्निग्ध

८) विहार :

आतपसेवा, व्यायाम वर्ज्य

२) रजःक्षय : अशोधित अक्षय रजःक्षयः शोधितः । शोधितः रजःक्षयः

आर्तवक्षये यथोचितकालादर्शनपल्पता वा योनिवेदना च ।

- सु.सू. १५/१२

हे लक्षण स्वतंत्र व्याधि म्हणून क्वचितच आढळते.

निदान :

दीर्घकाल लंघन, संशोधन चिकित्सा, अतियोग वारंवार गर्भाशय लेखन ,
अतिमैथुन , अतिव्यायाम

संप्राप्ती :

निदान सेवनाने स्थानिक वातप्रकोप होऊन वातरजाला क्षीणता आणतो.
आशयाकार लहान असल्यामुळे रज-क्षीणता लक्षण दिसून येते.

मार्गावरोधजन्य वातप्रकोप (वात + कफ) घडल्याने रजःक्षीणता हे लक्षण दिसून येते.

लक्षणैः :

- १) मासिक रजःप्रवृत्ती अनियमित
२) अनार्तव
३) प्रमाणतः रजक्षय

व्यवच्छेदक निदान :

- १) अरजस्का योनिव्यापद ७) आर्तववह स्रोतसविद्धता
२) शुष्का योनिव्यापद ८) रजोनिवृत्ती पूर्वलक्षण
३) ष्ठी योनिव्यापद ९) वातपित्तज रजोदुष्टी
४) वंध्या योनिव्यापद
५) अपतर्पणजन्य विकार - पांडू, राजयक्ष्मा
६) मेदोवृद्धी

चिकित्सा :

- १) निदानपरिवर्जन
२) तत्र संशोधनमात्रेयानां द्रव्याणाम् विधिवदुपयोगः ।

सु.सू. १५/१२

रजःक्षीणतेवर यथावस्था संशोधन चिकित्सा करावी. त्यासाठी अम्येय द्रव्यांचा

उपयोग करावा

- ३) स्वयोनिवर्धनद्रव्योपयोगः । सु.सू. १५/११

धातुवर्धन चिकित्सा करावी

४) गर्भाशय शुष्क किंवा लहान असताना -

अक्षगंधा + भुईकोहळा + माषपर्णी + यष्टीसिध्द क्षीरपाक

५) रजोवर्धनासाठी - मासे, कुळीध, कांजी, तिळ, मध, गोमूत्र, शुक्त

यांचा वापर

६) मार्गवरोधजन्य संप्राप्तीवर शिलाजतु, गुग्गुळ कल्प

ताम्रभस्म, लोहभस्म, वत्सनाभ

७) रसायन चिकित्सा

१) त्रिवंग भस्म

२) वसंत कुसुमाकर

३) चंद्रप्रभा

४) मकरध्वज

५) वृष्य वटी

६) फलप्लुत

३) रजोदृष्टी :

दोषसंगानि रजाच्या स्वरूपामध्ये विकृती निर्माण होते व त्यामुळे रज प्रवृत्तीच्या

वेळी निरनिराळी लक्षणे दिसून येतात.

आर्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितवतुर्थः

पृथक्पृथक् समस्तैश्चोपसृष्टबीजं भवति ।

सु.शा. २/५

निदान -

- दोषप्रकोपक आहार विहार

- मानसिक हेतू

लक्षणे :

१) वातज रजोदृष्टी :

तत्र तनुरुक्षं फनिलमरुणमल्पं विच्छिन्न
सरुज चिराच्च निषिध्यते वातेन ।

अ.सं.शा. १/२४

स्त्रावस्वरूप :

तनु, रक्ष, केनिल, अरुणवर्णी, सशुल, रजःकुच्छता

२) पित्तज रजोदृष्टी :

किञ्चित्पीतमपिच्छिलमानील वादहृदिव प्रवर्तते पित्तेन ।

अ.सं. शा. १/२४

३) कफज रजोदृष्टी :
स्त्रावस्वरूप - किञ्चित्पीत, दुर्गंधीयुक्त सदाह, स्त्राव, अधिक स्त्राव

मस्रोपसंसृष्ट प्रभूतं विवर्ध वाभासि च किञ्चिन्मज्जति श्लेष्मणा ।

अ.सं.शा. १/२४

४) रक्तज रजोदृष्टी :
स्त्रावस्वरूप - पिच्छिल, पाण्यात बुडणारे रज संकण्डू

अ.सं. शा. १/२४

५) ग्रन्थिभूत रजोदृष्टी :
स्त्रावस्वरूप - कुणपगंधी, स्त्रावधिक्य

अ.सं.शा. १/२४

६) पृतिपूयानिभ पित्तश्लेष्माभ्याम् ।
स्त्रावस्वरूप - प्रथिलता

अ.सं.शा. १/२४

७) क्षीणार्तव रजोदृष्टी
क्षीणं वातपित्ताभ्याम् ।
स्त्रावस्वरूप - अल्पप्रमाण

अ.सं.शा. १/२४

८) मूत्रपुरिषगन्धिसाक्षिपातेन ।
स्त्रावस्वरूप - मूत्रगंधी / पुरिषगंधी

अ.सं.शा. १/२४

परिणाम : वंध्यत्व

चिकित्सा :

१) निदानपरिवर्जन

रजोविकार

२) विधिमुत्तरबस्यन्तं कुर्यादार्तवशुद्धये ।

स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां घृतसुष्यार्तवार्तिषु ।

कुर्यात्कल्कान् पिबुंश्चापि पश्यान्यायमनानिच । सु.शा. २/१२, १३
रजोदुष्टीवर उत्तरबस्ति (स्नेहयुक्त) कल्क, पिचू तसेच योनिशालन चिकित्सा करावी.

३) शुक्रदोषहराणां च यथास्वमवधारणम् ।

योगाना शुद्धिकरणं शेषास्वयार्तवार्तिषु ॥ - सु.शा. २/१५

रजोदुष्टीवर शुक्रदुष्टीची चिकित्सा करावी आणि यथावस्था रसायन वाजीकरण मूत्रदोष प्रतिषेध योगांचा अवलंब करावा.

४) पंचकर्म चिकित्सा

वमन - मदन + वचा + यष्टीमधु

विरचन - निशोत्तर त्रिफळास्नुही, इच्छाभेदी

बस्ति - उत्तरबस्ति - त्रिफळां निंबपत्र + धमासा

५) स्थानिक चिकित्सा :

पिचू - कफाधिक्य - मध, करंज तैल

वाताधिक्य - नारायण तैल, परिभद्रतैल

पित्ताधिक्य - बला तैल, शतधौतघृत

योनिधावन -

१) पंचवल्कल + निम्ब + लोध्र + तुरटी

२) अशोक + मोचरस + बकुळसाल + बाभूळसाल

६) विशेष चिकित्सा

वातज : १) भांगमूळ + यष्टी + देवदार सिध्दघृत

२) यष्टीमधु कल्क + दूध + घृत

३) पिचू - गव्हाला + तीळ कल्क

४) योनिधावन - देवदार काथ

पित्तज : १) अनंता + मांजिष्ठा फांट

२) काकोली + क्षीरमाकोली + विदारी काथ

३) श्वेतचंदन फांट + मध

४) पिचू - जेष्ठमध + मोरेल + मनुका + चंदन + धायटी कल्क

५) योनिधावन - गैरिक + अरिष्टक काथ

कफज : १) कुटज + कुटकी + अश्वगंधा काथ

२) क्षीरीवृक्ष काथ + मध + घृत

३) पिचू - मदनफल कल्क

४) योनिधावन - लोध्र + टेंबुणी काथ

रक्तज : १) धातकीपुष्प + खादिर + दाडिम + अर्जुन सिध्दघृत

२) पिचू - वासाकल्क

ग्रंथिभूत : १) पलाशक्षार + शुण्ठी काथ

२) योनिधावन - पाठा + त्रिकटू + कुडा

पूतिपूय : १) परूषक + वट काथ

२) पिचू - चंदन कल्क

क्षीणार्तव : रजःक्षीणतेची चिकित्सा

शस्त्रकर्मजानित मूत्रपुरिषग्रंथी रजोदुष्टी - शस्त्रकर्म आगलु व्रणाची चिकित्सा

रसायन चिकित्सा :

चंद्रप्रभा वटी

योगराज गुग्गुळ

शतावरी कल्प

पूगपाक

शतावरी घृत

शुक्रविचार

शुक्रविचार :

दोषधातुलामूलं हि शरीरम् ।

या उक्तीनुसार शरीरामध्ये असलेल्या ७ धातुंपैकी एक धातू आहे.

रसासृद्धमांस मेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः । अ.इ.सू. १/१३

निरुक्ती :

शुच शोचति शुच्यते ।

वीर्य :

विरयति विक्रमति अथवा

वीर्यते अनेवा वा ।

पर्याय :

मजासमुद्भव, आनंदप्रभव, किट्टविवर्जित, पुंसत्व, ओज, स्त्रीर्य, रेतस,

धानुस्नेह, धानुमार, पौरुष, वीर्य.

- अभिधानचिंतामणि मर्त्यकांड ३-६-१९

स्वरूप :

शुक्र धातू द्रव आहे. शरीरातील जलीय द्रव्यांमध्ये शुक्र धातुची गणना

केली जाते. पांच भौतिक असले तरी जल + पृथ्वी महाभूताधिक्य यामध्ये अधिक

असते.

गुण :

गुह्य, शीत, स्निग्ध, पिच्छिल

कार्य :

शुक्र धैर्यम् च्यवनम् प्रीति देहबलं हर्ष बीजार्यं च ।

सु. सू. १५/१

स्थान :

१) सावर्दिहिक

२) स्थानिक

प्रमाण :

अर्थाजलि प्रमाणम् ।

स्त्रोतस :

शुक्रवहना सोतसां दृषणोमूलं शेषश्च ।

घ.वि. ५

शुक्रवहे वदे तर्योमूलं स्तनो दृषणो च ।

सु. शा. १/१२

कार्याचे विवेचन :

धैर्य : धारणाशक्ती जसजसे वय बाल्यावस्थेतून युवावस्थेकडे येऊ लागते

तसतशी मनाची धारणाशक्ती वाढत जाते. हे कार्य शुक्रामुळे बाल्यावस्थेतून

युवावस्थेकडे घडते. म्हणूनच युवावस्थेनंतर देह आणि मनाच्या विपत्तीना तोंड देणे,

कष्ट सहन करणे, प्रतिकूल परिस्थितीला सामोरे जाणे, काम, भय, शोक इत्यादी

वेगांचे धारण करणे इत्यादी कार्य केली जातात. शुक्रामुळे सारासार विवेक बुद्धीला

चालना मिळते. आणि त्यानुसार कर्म केली जातात.

च्यवन : शुक्राच्या द्रव, सुर, निम्नगामित्व आणि प्रवणभाव या गुणांमुळे

स्वस्थानातून चलन होणे किंवा पतन होणे हे स्वाभाविक कार्य आहे.

प्रीति : भिन्न लिंगी व्यक्तिबद्दल प्रीति किंवा आकर्षण वाटणे हे शुक्राचे

कार्य आहे. स्त्रीपुरुषांमध्ये एकमेकांकडे कामभावनेने प्रवृत्त होणे ही यौवन सुलभ

सहजवृत्ती आहे.

हर्ष : व्यवायाचे वेळी सावर्दिहिक व स्थानिक शुक्राच्या उदीरणामुळे एक

प्रकारचे दृढत्व येते ते शुक्राच्या हर्ष या कार्यामुळेच, तसेच अंगवर रोमांच उठणे,

कामवेग हे शुक्रामुळेच.

देहबल : सर्व धातूंचा साररूप असा शुक्रधातू असल्याने शुक्रव्यक्तित्वा

काळापासून हळूहळू शरीरामध्ये उपचय, वृद्धी, शक्ती, सामर्थ्य इत्यादी बदल घडू

लागतात आणि पूर्णत्व (समत्वागत वीर्यत्व) प्राप्त होते.

बीजार्य : शुक्राचे श्रेष्ठतम कार्य म्हणजे गर्भोत्पादन करणे यासाठी

शुक्रामध्ये सूक्ष्म साररूप अव्यक्त घटक असतो की ज्याच्यामुळे गर्भोत्पादन होते.

शुक्रउत्पत्ती :

शुक्राच्या उत्पत्तीचा विचार करतांना शुक्रउत्पत्ती आणि शुक्रप्रवर्तन ह्या दोहोंचा विचार घेणे महत्वाचे ठरेल.

- १) शरीरस्थ ७ धातूपैकी ७ वा धातू शुक्र असल्याने शरीरक्रियेच्या दृष्टीने मज्जा : शुक्र तु जायते । या नुसार मज्जेचा स्वाश्रित्यमुळे परिपाक झाल्यावर उत्तरधातू म्हणून शुक्राची उत्पत्ती होते.
- २) आहार रसातून धातूंची मज्जाग्रीपासून उत्पत्ती ही केदारकुल्या न्याय वा खलेकपोत न्यायानुसार होत असते तद्वतच शुक्रधातूची उत्पत्ती व पोषण होत असते.

अशा प्रकारे शुक्राची उत्पत्ती बालवयापासूनच शरीरात होत असते. परंतु व्यक्तिभाव आणि प्रवर्तन मात्र यौवनावस्थेपासून होऊ लागते. आणि म्हणूनच शुक्राची कार्ये ही शुक्रवह सोतस कार्यकारी झाल्यावर दिसून येतात. क्षीरामध्ये घृत, ऊसामध्ये रस आणि तिळामध्ये तैल जसे असते तसेच शुक्र हे सर्वदेहानुग आहे.

यथा पयसि सर्पिस्तु गुठश्चेक्षौ रसो यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्रं, नृणा विद्याद्विषवः । सु.शा. ४/२१

शुक्रप्रवर्तन : विजातीय (भिन्न लिंगी) कृत्तिक्या दर्शन, स्पर्शन व स्मरणाने शुक्रप्रवर्तन होते.

शुक्रधराकला :

सात कलांपैकी शुक्रधरा कला ही सर्व शरीरव्यापिनी अशी आहे.

सप्तमी शुक्रधरा या सर्वप्राणिनां सर्वशरीरव्यापिनी ।

सु.शा. ४/२०-२३

स्त्रीशुक्र :

स्त्रीशरीराच्या दृष्टीने शुक्राचा विचार करणे आवश्यक ठरते. कारण

स्त्रीशुक्र मानावे की नाही याबद्दल अनेक प्रश्न उद्भवतात. म्हणूनच स्त्रीच्या ठिकाणच्या शुक्राचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

- १) मागे सांगितलेली शुक्राची कार्ये (गर्भोत्पादन सोडून) ही अव्यक्त; अशा सर्व देहाश्रित शुक्रामुळेच घडली जातात. म्हणूनच विशिष्ट वयानंतर स्त्रीमध्ये विजातीय लिंगाबद्दल प्रेमभावना स्त्री सुलभ भावना इत्यादी व्यक्त होतात.
- २) समागमाचे वेळी हर्ष, तर्ष इत्यादी मनीभाव पुरुषप्रमाणे स्त्रीमध्ये ही व्यक्त होतात आणि समागमपूर्तिनंतर योनिस्त्राव होतो.
- ३) स्त्रियांमध्ये वृषणाचे काम करणारे अंतःफल असतात. अंतःफलातून स्त्रीबीजाची (आर्तवाची) उत्पत्ती होत असते. (शुक्रधातूच्या प्राकृततेवर स्त्रीबीजोत्पत्ती अवलंबून असते) म्हणूनच व्यंजनवती च धन्या । असे म्हटले आहे. की जी स्त्रीविशिष्ट लक्षणे ही (व्यंजने) प्राकृत शुक्रामुळे निर्माण होतात.

यासर्व विधानांवरून स्त्री शुक्राला स्त्री शरीरात महत्वपूर्ण स्थान आहे हे दिसून येते.

‘स्त्रीषु : आर्तवागमनम्, स्तनगर्भाशयोन्याभिवृद्धि, गुह्यरोमोदगमः, मुखरूपकान्तिवृद्धि, नरकामता, लज्जा, हर्षोत्सुक्यादीनां भावानां दर्शनम् ।’

सु.सू. १५

शुद्ध शुक्र लक्षणे :

बहुलं मधुरं स्निग्धमविसं गुरु पिच्छिलम् ।
शुक्लं बहु च यच्छुक्रं फलवत्तदसंशयम् ॥

च.चि. २ चतुर्थ पाद ५०

स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च ।
शुक्रमिच्छन्ति, केचित्तु तैलभौद्रनिभं तथा ॥

सु.शा. २/११

१) बहुल - घन (प्रवर्तनाचे वेळी घन)

२) मधुर - रस मधुर

३) स्निग्ध - स्पशानि व दर्शनाने स्निग्धता

- ४) अविसम् - विशिष्ट गंधयुक्त (मधुगंधी)
- ५) गुरु - गुरुगुणात्मक हा गुण पाथिवत्व सूचक आहे म्हणूनच शुक्र हे अधोगामी गुणाचे असते. (जो गुण शुक्रप्रसेकासाठी आवश्यक असतो गुरु गुणाचे असले तरी शुद्ध शुक्र पाण्यात बुडत नाही.
- ६) पिच्छिल - या गुणामुळे चिकटपण्याचे (एकत्र येण्याचे) कार्य घडते.
- ७) शुक्ल - श्वेतवर्णाचे
- ८) स्फटिकाभ - स्फटिकाप्रमाणे शुभ्र (प्रकृतीभेदानुसार तैलाभ वा क्षौद्राप्रमाणे)
- ९) बटु - राशीवाचक पुष्कळ प्रमाणात
- १०) फलवत् - गर्भोत्पादन क्षमता असणारे

शुक्रवह्नोत्तस दुष्टी कारणे :

अकालयोनिगमनाग्निग्राहातिमैथुनात् ।

शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा ॥

-च.वि. ५/१९

- १) अकालयोनिगमन - मैथुनकाला व्यतिरिक्त मैथुन रजःकालात मैथुन करणे
- २) निग्रहात् - वारंवार शुक्रवेगावरोध करणे
- ३) अतिमैथुन - अतिव्यवाय
- ४) शस्त्रकर्म उपद्रव
- ५) क्षारकर्म उपद्रव

शुक्रदुष्टी प्रकार व लक्षणे :

वात-पित्त-श्लेष्म-कुणप-ग्रन्थि - पूतिपूय-क्षीण-मूत्रपुरीषरेतसः

प्रजोत्पादने न समर्था भवन्ति ।

- सु.शा. २/३

- १) वातज शुक्रदुष्टी - सशूल शुक्रप्रवर्तन, शुक्रवर्ण - अरुण, कृष्ण
- २) पित्तज शुक्रदुष्टी - सदाह (ओषचोष) शुक्रप्रवर्तन, शुक्रवर्ण - पीत, नील

शुक्रदुष्टीचे उपद्रव :

- ३) श्लेष्मज शुक्रदुष्टी - सकण्डू शुक्रवर्ण - शुक्लाधिक्य
- ४) कुणप शुक्रदुष्टी - रक्तदुष्ट शुक्र-प्रमाण अधिक - गंध - कुणपगंध
- ५) ग्रंथिशुक्र - वातकफज शुक्र दुष्टी, ग्रंथिलशुक्र
- ६) पूतिपूय शुक्र - पित्तकफज शुक्रदुष्टी, पूयसदृश शुक्र
- ७) क्षीणशुक्र - पित्तवातज शुक्रदुष्टी शुक्रक्षय
- ८) मूत्रपुरिषगंधिशुक्र - सान्निपातज शुक्रदुष्टी

शुक्रस्य दोषात् कलैष्यमहर्षणम् ।

रोनि वा कलीबमत्पायुर्दिरूपं वा प्रजायते ॥

न चास्य जायते, गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ च.सू. २८/१/१९

१) कलैष्य - ध्वजानुष्ठायः ।

शिस्नाचे उत्थापन न होणे

२) अहर्षणम् - स्त्रीसेवने नुत्साह ।

संभोगाविषयी व संभोगात आनंद नसणारा

३) गर्भधारणा न होणे

४) गर्भाविकृति उत्पन्न होणे

५) योनिदुष्टी

शुक्रदुष्टीची चिकित्सा :

स्निग्धं दान्तं विरिक्तं च निरुध्मनुवासितम् ।

योजयेत्शुक्रदोषार्तं सान्यगुत्तरवस्तिना ॥

सु.शा. २/१०

शुक्रदुष्टीवर स्नेहन स्वेदनपूर्वक वमन, विरेचन तसेच अनुवासन व निरुह बस्तीचा उपयोग करावा. सिद्ध घृत वा तैलाच्या उत्तरवस्तिचा अवलंब करावा.

- १) वातज शुक्रदुष्टी - देवदारु, तगर, कुष्ठ, दशमुळे, बला, अतिबला काथ किंवा काथसिद्ध तैल किंवा घृत

- २) पित्तज शुक्रदुष्टी : दुर्वा, अनंता, निंब, वासा, कपिकच्छू, शतावरी, प्रियंगू, कचोरा, काशमरी, जेष्ठमध, चंदन, सिध्द काथ किंवा घृत
- ३) कफज शुक्रदुष्टी : बाहवा, इंद्रयव, पाटला, लताकरंज, निंब, गुडुची, पहाडमूल (पटोल), किराततिक्त, दाहहळद, पूग, अर्जुन, अर्करासा करंज सिध्द काथ किंवा तैल
- ४) कुणप शुक्रदुष्टी : धातकीपुष्प, खदिर, दाडिम, अर्जुन सिध्द घृत
- ५) ग्रंथिशुक्रः पलाशशार व पाषाणभेद सिध्द घृत
- ६) पूतिपूयशुक्रः फालसा, त्रिफळा, मनुका, कदफल, दाडिम, सागबीज, पंचवल्कल, लोध्र, अर्जुन, जेष्ठ मध सिध्द घृत
- ७) क्षीणशुक्रः विदारी, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, मुसळी, शतावरी सिध्द घृत
- ८) मूत्रपुरिषगंधिशुक्रः चित्रक, हिंग, उशीर सिध्द घृत हिंगु

शुक्रक्षय लक्षणः :

→ शुक्रक्षये मेद्रवृषणवेदना ऽशक्तिर्मेथुने

चिराद्या प्रसेकः प्रसेके चाल्पयक्तशुक्रदर्शनम् । सु.सू. १५/९

- १) मेद्रवृषण स्थानी वेदना
- २) मेथुनाशक्ती
- ३) चिरात् प्रसेक - शुक्रप्रवर्तनाला वेळ लागणे
- ४) अल्प रक्त शुक्रप्रवर्तन

शुक्रवृध्दी लक्षणः :

शुक्रं शुक्राशमरीमतिप्रादुर्भावं च । सु.सू. १५/१४

- १) शुक्राशमरी
- २) शुक्राचे अतिप्रवर्तन

कष्टार्तव

स्त्रीशरीरातील रजःप्रवृत्ती ही नैसर्गिक क्रिया आहे. त्यावेळी स्त्रीला कोणत्याही प्रकारची वेदना वा इतर लक्षणे दिसून येत नाहीत.

मांसाग्निष्विच्छदाहार्ति पंचरात्रानुबंधि च ।
नैवातिबहु नात्यल्पमार्तवं शुध्दमादिशेत् ॥

च.चि. ३०/२२५

अशा तऱ्हेने चरकसंहितेमध्ये दाह, वेदना तसेच पिच्छिलता नसणारा असा रजस्त्राव शुध्द वर्णन केला आहे.

[किष्टार्तव - सशूल + प्रवर्तनम् ।
कष्टेन प्रवर्तनम् ।]

कष्टपूर्वक किंवा वेदनासहित रजः स्त्रावाला कष्टार्तव असे म्हटले जाते. वास्तविकता : कष्टार्तव हा शब्द ग्रंथोक्त नाही. आयुर्वेद संहिता ग्रंथात रजःकृच्छ्रता हा उल्लेख आढळतो.

वेगोदावर्तनाद्योनिमुदावर्तयते ऽनिलः ।

सा रूगार्ता रजःकृच्छ्रणोदावृतं विमुच्यति ॥

च.चि. ३०/२५

स फेनिलमुदावर्ता रजःकृच्छ्रेण मुज्यति ।

सु. उ. ३८/९, मा.नि. ६२/२, भा. प्र. योनिरोग

वेदना / शूलाचे निदान :

शूल किंवा कष्ट ही विकृती वाताशियाय होऊन शकत नाही कारण वातदोष हा वेदनेचा कार्यकारी घटक असतो.

वाताघृते नास्ति रुजा । सु.सू. १७/७

कष्टार्तव निदान :

वाताशियाय वेदना नसतात हे जाणून घेतल्यावर कष्टार्तवाचे निदान (हेतू)

कष्टार्तव

आयुर्वेदीय स्त्रीरोग विज्ञान

हे वातप्रकोपाच्या निदानाशी प्रत्यक्ष संबंधित कसे असतात ह्याचा विचार करू

वातप्रकोपासाठी

१) मार्गारोध

२) धातुक्षय

३) वातप्रकोपक आहार-विहार

इत्यादी कारणे कारणीभूत होतात.

वरील कारणे कष्टार्तवासाठी निदानभूत होतात आणि कष्टार्तवाची संप्राप्ती

घडते.

१) मार्गारोधः रजःप्रवृत्तीसाठी नियंत्रक असा अपान वायू संचरण करत असता त्याच्या मार्गात अडथळा आल्यास शूल आढळते. हा मार्गारोध रचनात्मक विकृतीमुळे किंवा कफादि दोषाच्या आवरणामुळे घडून येतो. रचनात्मक विकृतीमध्ये योनिमुख (गर्भाशय मुख) संकुचित असल्याने रजःस्त्रावाला अडथळा येतो. उदा. सूचीमुखी योनिव्यापद.

दोषैरावृत्तमार्गत्वादातव नश्यति स्त्रियाः । सु.शा. २/२१

अपान वायू कफाने आवरीत झाल्यास कष्टार्तवाची संप्राप्ती घडून येते.

२) धातुक्षयः रसरक्तादि धातूंच्या क्षयात्मक संप्राप्तीमुळे होणाऱ्या जीर्ण व्याधीचा उपद्रव म्हणून कष्टार्तव हे लक्षण आढळते. उदा. पांडू, राजयक्ष्मा क्वचित वेळी हीनसत्व असलेल्या स्त्रीमध्ये अस्य अशी वेदना सुद्धा कष्टार्तव हे लक्षण म्हणून दिसून येते. (यासाठी आश्वासन चिकित्सा उपयोगी पडते.)

३) वातप्रकोपक आहार-विहारः या कारणांमुळे वाताचा रक्ष व खर गुण वाढल्याने कष्टार्तवाची संप्राप्ती घडून येते. क्वचित वेळी वातप्रकोप इतर दोषांशी मिळून व्याधी घडवून आणतो आणि त्यावेळी वातामुळे कष्टार्तव हे लक्षण दिसून येते. उदा. परिस्त्रुता योनिव्यापद.

कष्टार्तवाचे स्वरूपः

व्यवहारात कष्टार्तवाच्या रुग्णमध्ये विविध प्रकारचे स्वरूप दिसून येते. त्या स्वरूपावरून लक्षणांची तीव्रता, संप्राप्तीची व्याप्ती तसेच चिकित्सेची दिशा कळून येते. म्हणूनच प्रथमतः वाताच्या वेदनेचे प्रकार समजावून घेऊ.

३६

आयुर्वेदीय स्त्रीरोग विज्ञान

आयुर्वेद संहितामध्ये वातप्रकोपाची लक्षणे वर्णन करताना वातवेदनांचा उल्लेख आलेला आढळतो.

तोदनभेदनताडन....तं घातिकासिती विधात् । सु.सू. २२/११

संस्रव्यासव्यधरवापसादरुक्तोदभेदनम् ।

संगांभगसंकोधवर्तहर्षणतर्षणम् ।

अशा प्रकारे ग्रंथोक्त तोदवत् भेदवत्, घातिवत् वेदनाचे खालीलप्रमाणे स्पष्टीकरण देता येईल-

घातिवत् वेदनाः

वृत्त इव वाहीत् ।

वर्तुलीकरण वर्तः । वायोरेक कर्म ।

सु.सू. २०/१२ टीका

अशा प्रकारच्या वेदना अवयव पिळवटल्याप्रमाणे किंवा वर्तुळाकार अशा वारंवार असतात. रजः निष्क्रमण हे वाताचे प्राकृत कर्म असताना त्याच्या मार्गात अडथळा आल्यास वात हे रजः बाहेर ढकलण्याचे काम वारंवार करत असतो. स्वतः वात हा संचारी असल्याकारणाने वरील स्वरूपाच्या वेदना दिसून येतात. हा अवरोध रचनात्मक असू शकतो. उदा. अंतर्मुखी योनिव्यापद.

तोदवत् वेदनाः

तुष्टव इव वेदना । सु.चि. १७

अशा प्रकारच्या वेदना टोचल्याप्रमाणे, तोडल्याप्रमाणे अशा असतात. यामध्ये जेव्हा वाताच्या गतीला अडथळा येतो, तेव्हा सुरू होतात परंतु वाताला मार्ग मोकळा झाल्यावर शमतात. अशा स्वरूपाच्या वेदना उदावर्ता योनिव्यापद मध्ये वर्णन केल्या आहेत. तसेच सूचीमुखी योनिव्यापद मध्ये योनिमुख विस्तृत झाल्यावर वेदना शमतात.

भेदवत् वेदनाः

भिद्यमानत् इव पीडा ।

धरक

अशा प्रकारच्या वेदना तीव्र स्वरूपाच्या धातुक्षयजन्य वातप्रकोपांमुळे वाताच्या खर व रक्ष गुणांमुळे दिसून येतात. त्यामुळे रजः स्त्रावाचे वेळी सतत तीव्र स्वरूपाच्या

कष्टार्तव

३७

वेदनास्त्रावाबरोबर दिसून येतात.

वरील तिनही प्रकारच्या वेदना संप्रासीच्या व्यासीनुसार कटी, पृष्ठ, अधोदर, ऊरु आणि योनि या अवयवामध्ये दिसून येतात. तसेच कचित मलावडंभ, शिरःशूल इत्यादी विमार्गग वाताची लक्षणे दिसून येतात.

कष्टार्तव व्यवच्छेद :

कष्टार्तव हे लक्षण विविध स्त्रीरोग, योनिव्यापद तसेच सार्वदिहिक व्याधीचा उपद्रव स्वरूप दिसून येते.

१) योनिव्यापद : ४, ३५ (कटी, अधोदर, शूल, परिप्लुता, विप्लुता, मातृदोषात् अणुव्यापद संप्रासी घटून येत नाही त्यामुळे कष्टार्तव हे लक्षण कमी अधिक प्रमाणात सर्वच योनिव्यापदा मध्ये दिसून येते. परंतु ग्रंथोक्त संदर्भ खालील प्रमाणे आढळतात.

अ) वातज योनिव्यापद :

..... योनिस्तोदसवेदनम् ।

.....

सा स्यात् सशब्दरुक्फेनतनुरुक्षार्तवा ऽनिलात् ।

च.चि. ३०/११

आ) सान्निपातिक योनिव्यापद :

सा भवेद्वाहशूलार्ता क्षेतपिच्छिलवाहिनी ।

च.चि. ३०/१५

इ) उदावर्ता योनिव्यापद :

सा. रूगार्ता रजःकुच्छेणोदावृत्तं विमुञ्चति ।

च.चि. ३०/२५

ई) अंतर्मुखी योनिव्यापद :

वक्रयत्याननं योऽन्याः साऽस्थिमासनिर्लातिभि ।

भृशार्तिभैशुनशक्ता योनिरन्तमुखी मता ॥

च.चि. ३०/३०

उ) शुष्का योनिव्यापद :

३८

आयुर्वेदीय स्त्रीरोग विज्ञान

कुर्याद्विष्मत्संगतिं शोभं योनिमुखस्य च ।

च.चि. ३०/३२

ऊ) परिप्लुता योनिव्यापद -

शूना स्पर्शाक्षमा सार्तिनीलपीतमसृक् स्रवेत् ।

श्रोणिबंधणपृष्ठार्तिज्वरात्तयाः परिप्लुता ॥

च.चि. ३०/२४

ए) विप्लुता योनिव्यापद :

विप्लुता नित्यवेदनाम् ।

सु. उ. ३८/१०

ऐ) सूचीमुखी योनिव्यापद :

गर्भस्थाया स्त्रिया रौक्ष्याद्यायुयौनि प्रदूषयन् ।

मातृदोषात् अणुव्यापद कुर्यात् सूचीमुखी तु सा ॥

च.चि. ३०/३१

२) स्त्रीरोग :

स्त्रीविशिष्ट अवयवात स्त्रीविशिष्ट हेतूमुळे होणाऱ्या स्त्रीरोगातील खालील स्त्रीरोगात कष्टार्तव हे लक्षण दिसून येते.

अ) वातज रजोदुष्टी :

तत्र तनुरुक्षं फेनिलमरुण मल्यं विच्छिन्नं

सरुजं विराज निषिध्यते वातेन ।

अ.सं.शा. १/२४

आ) रजःक्षीणता :

आर्तवक्षये यथोचित कालादर्शनमल्पता वा योनिवेदना च ।

सु.सू. १५/१२

इ) वातज रक्तप्रदर :

फेनिलं तनु रुक्षं ।

..... सरुजं वा ऽथ नीरुजम् ।

कटीबंधणद्वत्पाशर्वपृष्ठश्रोणिषु मारुतः ।

कुरुते वेदनां तीव्रामेताव्दातात्मकं विदुः ।

कष्टार्तव

३९

३) सावदहिक व्याधी :

जीर्ण अशा सावदहिक व्याधीचा उपद्रव स्वरुप कष्टार्तव हे लक्षण अनेकवेळा आढळून येते.

- अ) पाण्डु
- आ) राजयक्ष्मा
- इ) शोष
- ई) मेदोवृद्धी - स्थौल्य

चिकित्सा :

१) निदानपरिवर्जन

२) वातशामक व शूलघ्न चिकित्सा -

(न हि वातादृते योनिनिरीणां संप्रदूष्यति ।

शमयित्वा तमन्यस्य कुर्यात् दोषस्य भेषजम् ॥) च.वि. ३०/११५

- १) मुटु विरेचन - निशोत्तर, बाहवा इत्यादी
 - २) बस्ति - निशोत्तर सिद्ध तैल अनुवासन किंवा दशमूलकाथ निरुह
 - ३) स्थानिकस्नेहन स्वेदन - तीलतैल, धान्वन्तरतैल
 - ४) पिचू - तगरादि तैल, काश्मर्यादी घृत
 - ५) कल्प - शंखवटी, शूलहर वटी, वातगजांकुश, संजीवनी वटी, भल्लाकावलेह, देवदाव्यादि काथ इत्यादी.
 - ६) योनिधावन - दंती + त्रिफला + गुडची काथ दशमूलकाथ
- ३) मार्गारोधनाशक चिकित्सा :
- १) बास्ति - अनुलोमक, लेखन बास्ति इत्यादी
 - २) कल्प - चंद्रप्रभा वटी, योगराज गुग्गुळ, रजःप्रवर्तनीवटी
- ४) धातुवृद्धीकर चिकित्सा व स्नेहन :
- १) सिद्ध क्षीरपाक - काश्मरी + मुद्गापर्णिसिद्ध क्षीरपाक
अश्वगंधा + रास्ता + वासा - सिद्ध क्षीरपाक

५) शस्त्रकर्म :

- २) सिद्ध घृत - काश्मरीसिद्ध घृत
- ३) सिद्ध तैल - बुला तैल, नारायण तैल, त्रिवृत् तैल

रक्ताशमक विकृतीसाठी आवश्यक ते शस्त्रकर्म करावे.
→ १) गर्भाशय मुख विस्तृतीकरण
→ २) गर्भाशय स्थापन

प्रकरण सहावे

रक्तप्रदर

आयुर्वेदिक ग्रंथोक्त शब्द असुग्दर असा आहे. परंतु व्यवहारात रक्तप्रदर किंवा प्रदर असा वापरला जातो.

निरुक्ती :

प्रकर्षेण दीर्यते इति प्रदरः ।

असुग् दीर्यते यास्मिन्नित्य असुग्दरः ।

अवयव फाटल्याप्रमाणे स्नाव बाहेर पडतो म्हणून प्रदर असुग्दर या व्याधित असुक् किंवा रक्त (रज) मात्राधिक्याने, सतत बाहेर पडते. म्हणून असुग्दर असे म्हटले जाते. म्हणूनच

रजः प्रदीर्यते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः । च.चि. ३०/२०६

स्वरूप :

रक्तप्रदराचे निश्चित निदान करण्यासाठी पुढे सांगितलेल्या व्याधींचा विचार करावा लागतोच परंतु रक्तप्रदरात रजःस्नावाचे वेगवेगळे स्वरूप दिसून येते ते पुढीलप्रमाणे -

- १) रजःकालामध्ये अधिक मात्रेत
- २) रजःकालामध्ये अधिक दिवस
- ३) दोन रजःकालाच्या मध्ये होणारा स्नाव
- ४) रजःकालाचे वेळी किंवा रजःकाल नसताना सुद्धा होणारा स्नाव

व्यवच्छेदक निदान :

स्त्रीरोग :

१) रजोवृद्धी

- २) पित्तज रजोवृद्धी
- ३) योनिअर्श
- ४) पित्तला योनिव्यापद
- ५) असृजा योनिव्यापद
- ६) बन्ध्यायोनि

गर्भिणी अवस्थेत :

- १) गर्भस्त्राव - पातावस्थेच्या रूपावस्थेत
- २) अपरादर्शन

प्रसूति : प्रसूतिपूर्व रक्तस्त्राव, प्रसूति- उत्तर रक्तस्त्राव

सार्वदिहिक :

- १) रक्तप्रदोषज व्याधी
- २) अधोग रक्तपित्त
- ३) पित्तावृत अपान
- ४) धातुगत ज्वर

उपद्रवात्मकः

योनिव्यापदाचा उपद्रव म्हणून रक्तप्रदराची संप्राप्ती

निदान :

याऽत्यर्थं सेवते नारी लवणाम्स्तगुरुणि च ।
कटून्यथ विदाहीति स्निग्धानि पिशितानि च ॥
ग्राम्यौदकानि मेघानि कुशरा पायसं दधि ।
शुक्तमस्तुसुरादीनि भजन्त्याः कुपितो निलः ॥

च.चि. ३०/२०५, २०६

विरुद्धमद्याशनादजीर्णात् गर्भप्रपातादतिमैथुन्नाच्च ।
यानाघ्वशोकादति कर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनहिवा च ॥

यो. र. (स्त्रीरोगाधिकार)

रक्त व पित्तप्रकोप करणारे हेतू :

कटू, अम्ल, लवण, विदाही अन्नसेवन वरील रसयुक्त पदार्थांचे अत्याधिक किंवा सतत सेवन - उदा. लोणची, दही, वडापाव, मिसळ पाव, खारावलेले पदार्थ, आंबवलेले पदार्थ

स्थानवैगुण्य निर्माण करणारे हेतू :

१) गुरू, अभिष्यंदी, अन्नसेवन (पायस, दधि इत्यादी) अध्यशन, विरुद्धाशन
२) गर्भपात - वारंवार गर्भपात, गर्भाशय लेखन
मानसिक हेतू : क्रोध, भय, शोक इत्यादी

संप्राप्ती :

----- कृपितोऽनिलः ।

रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य गर्भाशयगताः सिरा ।

रजोवहाः संमाश्रित्य रक्तमादाय तद्वजः ।

यस्माद्विवर्धयत्याशु रसभावात् विमानता ।

तस्मादसुदरं प्रादुशततन्त्रविशारदाः ॥ च.वि. ३०/२०६ ते २०८

निदानसेवनाने प्रकुपित वात निदानसेवनाने दुषित झालेल्या रक्ताची प्रमाणात वृद्धि करतो. हे रक्त गर्भाशयगत होवून त्याला रजःस्वरूप प्राप्त होते. त्यामुळे रजाची प्रमाणात वृद्धी होते व दोषाच्या संमूच्छेनेमुळे दुष्टी होते. या दुष्ट रजात रसभाव अधिक झाल्याने व रजाचा अधिक प्रमाणात त्याव झाल्याने याला रक्तप्रदर असे म्हटले जाते.

ज्या दोषांचे अधिक्य असेल त्यानुसार दोषात्मक लक्षणे दिसून येतात. परंतु रजाची प्रमाणात वृद्धी झाल्याने अत्याधिक प्रमाणात योनिगत रक्तस्त्राव हे लक्षण दिसून येते.

सामान्य लक्षणे :

तदेवातिप्रसंगेन प्रवृत्तमनुतावपि ।

असुदरं विजानीयादतोऽप्यद्रक्तं लक्षणात् ।

असुदरो भवेत्सर्व सांगमर्दः सवेदनः । सु.शा. २/१८, १९

१) रजःकालामध्ये किंवा दोन रजस्त्रावाचे मध्ये योनिगत रक्तस्त्राव

२) अंगमर्द

दोषांच्या दुष्टीनुसार रक्तस्वरूप व स्थानिक लक्षणे वेगवेगळी दिसून येतात.

१) वातज रक्तप्रदर :

५ भुज्ज - ११, १२, १३

फेनिलं तनु रुधं य श्यावं चारुणमेव य ।

किंशुकोदकसंकाशं सरुजं वाऽथ नीरुजम् ॥

कटिवक्षणाद्वत्पाश्वर्यपृष्ठश्रोणिषु मारुतः ।

कुरुते वेदनां तीव्रमेतद्वातात्मकं विदुः ॥

च.वि. ३०/२१२, २१३

२) पित्तज रक्तप्रदर :

सनीलमथवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।

निगान्तरकं स्रवति मुहुर्मुहुरथातिमत् ॥

दाहरागदुषामोहज्वरश्मसमायुतम् ॥

असुदरं पैलिकम् ।

च.वि. ३०/२१५, २१६

स्त्रावस्वरूप

: नील अथवा अधिक पीतवर्णी, कृष्णाभ : सशूल, उर्ध्व सतत रक्तस्त्राव, रक्तगंधी

सार्वदिहिक लक्षणे : दाह, तृष्णा, मोह, ज्वर, भ्रम
स्थानिक लक्षणे - रक्तवर्ण - प्रथमावर्त

३) श्लेष्मिक रक्तप्रदर :

..... श्लैष्मिकं तु प्रवक्ष्यते ।

पिच्छिलं पाण्डुरवर्णं च गुल्ल स्निग्धं वशीतलम् ।

स्नवत्यसृक् श्लेष्मलं च घनं मन्दरुजाकरम् ॥

छर्द्यरोचकबल्लासश्वासकाससमन्वितम् ।

च.चि. ३०/२१८, २१९

स्नावस्वरूप : गैरिकजलसदृश (मांसपेशीधृतल्या नंतर वर्ण), स्निग्ध,

गुल्ल शीत ग्रंथिल असा स्नाव, चिरस्नाव

सार्वदिहिक लक्षणे : अग्निमांदा, हुल्लास, छर्दी, श्वास, कास

४) सात्प्रिपातिक रक्तप्रदर :

त्रिलिंगसंयुतं विद्यानैकावस्थमसृग्दरम् ॥

दुर्गंध पिच्छिलं पीतं विदग्ध पित्ततेजसा ।

वसा मेदश्च यावद्धि समुपादाय वेगवान् ।

सुजत्यपत्यमार्गेण सर्पिर्मज्जवसोपमम् ॥

श्वाश्वत् स्नावत्यथास्त्रावं तृष्णादाहज्वासान्वितम् ।

क्षीणरक्तां दुर्बला च स तामसाभ्यां विवर्जयेत् ।

च.चि. ३०/२२० ते २२४

स्नावस्वरूप : दुर्गंधी (कुणपगंधी), पिच्छिल वसा, मज्जा किंवा मेदस्वरूप

सतत स्नाव

सार्वदिहिक लक्षणः ज्वर, दाह, तृष्णा, क्षीणरक्त दौर्बल्य

चिकित्सा : सामान्य चिकित्सासूत्र :

१) निदानपरिवर्जनं

- २) योनिनां वातलाघानां यदुक्तमिह भेषजम् ।
चतुर्णां प्रदराणां च तत् सर्व कारयेन्दिषक् ॥
रक्तातिसारिणां यच्च तथा शोणितवित्तिनाम् ।
रक्ताशर्सां च यत् प्रोक्तं भेषजं तच्च कायेत ॥

च.चि. ३०/२२७, २२८

प्रदरावर योनिव्यापद चिकित्सा, रक्तातिसार चिकित्सा, रक्तपित्त चिकित्सा, तसेच रक्ताशर् चिकित्सा यामध्ये वर्णित औषधांचा अवस्थानुसार अवलंब करावा.

३) सर्वेषु गर्भस्त्रावोक्तं प्रदरेषु प्रशस्यते ।

अ.सं.शा. १/१२

गर्भिणी अवस्थेत योनिगत रक्तस्त्राव होत असल्यास जी औषधयोजना केली जाते त्या सर्व चिकित्सांचा अवलंब, अवस्था पाहून रक्तप्रदर चिकित्सेत करावा.

४) मूत्राशयस्थं शमयेद्रक्तमुत्तरबस्तिभिः ।

अ.सं.चि. ३/७८, ७९

रक्तप्रदरावर उत्तरबस्तिचा अवलंब करावा

५) अग्नि संदीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च ।

दोषाणां पावनार्थः च परं तैक्तैः उपाचरेत् ॥

च.चि. १४/१८२

अग्निसंदीपन रक्तसंग्रहण व दोषपाचन करण्यासाठी तैक्तरसाचा अवलंब करावा.

विशेष चिकित्सा :

१) पूर्ण विश्रांती

२) अवनत शिर्षासन

३) अधोदरावर लेप - शतधौतधृत किंवा यष्टीधृत मृत्तिका लेप

४) अभ्यंतर चिकित्सा - स्नाव असताना

अ) चूर्ण - कुटज, वासा, मुस्ता, हरिद्रा, खदिर, दारुहरिद्रा, गुडुची,
चंदन पंचवल्कल चूर्ण

प्रकरण सातवे

योनिव्यापद

योनिव्यापद :

आयुर्वेदीय संहितामध्ये स्त्रियांचे अधिकतर रोग हे योनिव्यापद या संज्ञेतर्गत वर्णन केले आढळतात. योनिव्यापद या शब्दाची निरुक्ती पुढीलप्रमाणे देता येईल.

योनि + वि + आपद

योनि = कारणम्, हेतु, उत्पत्तिस्थानम्,

= आधारकारणम्, अभिव्यक्तिकारणम्

तलज्जन्मग्रहणोधिता जातिः, जन्म घेतनाशरीराणां जातिभेदः ।

- आयुर्वेदिय शब्दकोष द्वितीय खंड

व्यापद : अन्यथाऽऽ पतिः ।

संकटम्, व्याधि, विकृतीः, विकार

- आयु. शब्दकोष द्वितीय खंड

वरील सर्व अर्थ पाहता योनिव्यापद या शब्दाचा अर्थ असा लावता येईल

- योनि अन्यथाऽऽ पतिः ।

महणजेच योनिमध्ये वाईट प्रकारे बदल होणे

-योनिवर संकट येणे

- योनिरेग/योनिव्याधि

योनिव्यापदाचा उल्लेख चरक चिकित्सा अध्याय ३०, सुश्रुत उत्तरतंत्र अध्याय ३८, अष्टांग हृदय उत्तर स्थान ३३, अष्टांग संग्रह उत्तरस्थान ३८, माधव निदान अध्याय ६३, शार्ङ्गधरसंहिता पूर्वखंड अध्याय ७, काश्यपसंहिता सूत्रस्थान २७, भावप्रकाश चिकित्सास्थान ७०, आणि योगरत्नाकरात योनिरोगाधिकारात आढळतो.

योनिव्यापद संख्या : (20)

वरील सर्व अध्यायामध्ये योनिव्यापदाची संख्या २० वर्णिली आहेत. प्रत्येक

ग्रंथामध्ये योनिव्यापद नावामध्ये थोडाफार फरक आहे. परंतु संख्या २० च आहे.

योनिव्यापद निदान : (५)

(मिथ्याचारणे ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनातवेन च ।

जायन्ते बीजदोषाश्च देवाश्च शुणुताः पृथक् ॥) च.चि. ३०/७,८

विंशतिव्यापदो योने जायन्ते दुष्टभोजनात् ।

विषमस्थांगशयनभृशमैथुन सेवनेः ।

दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्बीजदोषेण देवतः ॥

अ.इदय उ. ३३/२७,२८, अ.सं. उ. ३८/३२

प्रवृद्धलिङ्ग पुरुषं याऽत्यर्थमुपसेवते ।

आर्तवाद्बीजतश्चापि देवाद्वा स्युर्भि गदाः । सु. उ. ३८/३

वरील सर्व ग्रंथोक्त संदर्भ पाहता योनिव्यापदाचे ४ वैशिष्ट्यपूर्ण हेतू असलेले आढळते -

१) मिथ्याचार

२) प्रदुष्ट आर्तव

३) बीजदोष

४) दैव

वरील सर्व सामान्य हेतूंचा विस्ताराने विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) मिथ्याचार :

यामध्ये स्त्रीने केलेला मिथ्याचार व वैद्याकडून घडून आलेला मिथ्याचार असे २ भाग करता येतील.

अ) स्त्रीने (रुग्णेने) केलेले मिथ्याचार :

१) रजःस्वलावस्थेतील परिचर्या न पाळणे

२) गर्भिणी परिचर्या न पाळणे

३) प्रसवावस्थेची परिचर्या न पाळणे

४) सूतिकावस्था परिचर्या न पाळणे

उदा. - अस्वच्छतेमुळे योनिंकडू - अचरणा योनिव्यापद

- पित्तकर आहाराने रजोवृद्धी : असुजा योनिव्यापद
- अति आयासाने वातप्रकोप - वातज योनिव्यापद
- सगर्भावस्थेत पित्तकर आहारविहार-स्त्राव योनिव्यापद
- प्रसवावस्थेत अकाली प्रवाहण- कर्णिनी योनिव्यापद
- सुतिकावस्थेत अधिक आयास - संस, भ्रंश योनिव्यापद
- सगर्भावस्थेत कफकर आहार - उपप्लुता योनिव्यापद
- अपद्रव्य उपयोग किंवा अकाली, मैथुन नियम न पाळता व्यवाय करणे- संस, भ्रंश अंतर्मुखी, अतिचरणा योनि व्यापद

ब) वैद्याकडून केलेले मिथ्योपचार :

- १) प्रसवावस्था परिचर्या - योनिभेद - संस, भ्रंश
- २) सूतिकावस्था परिचर्या - धूपन अतियोग - वातज योनिव्यापद
- ३) वारवार स्त्राव-पात-पुत्रघ्नी योनिव्यापद

२) प्रदुष्ट आर्तव :

मिथ्याहारविहाराने रजोदुष्टी झाल्यामुळे गर्भधारणा न होणे (बंध्या), गर्भधारणा झाली तरी वारंवार स्त्राव पात (वामिनीपुत्रघ्नी योनिव्यापद)

३) बीजदोष :

स्त्री गर्भावस्थेत असताना तिची योनि (आवर्ता योनि) बीजाच्या ज्या भागापासून उत्पन्न होत असते तो बीजभाग उपतप्त होणे. त्यामुळे आवर्ता योनिमध्ये रचना विकृति / क्रिया विकृति दिसून येते.

यस्य यस्य अवयवस्य बीजे बीजभाग उपतप्तोः भवति तस्य तस्य अवयवस्य विकृतिः उपजायते । च.शा. ३/२३

उदा. बंधीयोनिव्यापद

सूचिमुखी योनिव्यापद

४) दैव :

ज्या वेळी योनिव्यापदाचे कोणतेच कारण दिसून येत नाही फक्त कार्य दिसून येते त्यावेळी दैव हे कारण असते. उदा. षंडी योनिव्यापद

योनिव्यापद महत्त्व

योनिव्यापदापुळे रचीच्या व्यावर्ता योनिच्या कार्यात / रचनेमध्ये विकृती निसून येने.

- १) गर्भधारणा न होणे
- २) मैथुनकर्म विकृति

योनिव्यापद सामान्य चिकित्सा :

१) सर्वा व्यापन्न योनिं तु कर्मभिर्वमनादिभिः ।

मुदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्विन्नानुपारेत् ॥

सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते । घ. चि. ३०/४५, ४६

यद्य वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत्

सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोग्यां विशेषतः ।

नहिवाताहते योनिनारीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्यादोषस्य भेषजम् ॥ घ.चि. ३०/११४, ११६

सर्व प्रकारच्या योनिव्यापदानमध्ये स्नेहस्वेदपूर्वक मृदु पंचकर्म करावे.

न्यानंतरच इतर चिकित्सा करावी.

वातविकारांवर वर्णन केलेली चिकित्सा करावी. विशेषतः

महायोनिव्यापदामध्ये वातविकार चिकित्सा करावी.

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही (अर्थात योनिदुष्टीला मुख्य कारण

वातदोष विकृति हे असते) म्हणून प्रथमतः वातशमन करून नंतरच अन्य दोषांची

चिकित्सा करावी.

२) सर्वतः सुविध्यायाः शेषं कर्म विधीयते ।

बन्धुभंगपरीषेक प्रलेप पियुधारणम् ॥ अ.सं.उ. ३९/४७

सर्वत शुद्ध झाल्यानंतर बास्ति, अभ्यंगा, परीषेक, प्रलेप, पिचू इत्यादी स्थानिक चिकित्सांचा अवलंब करावा.

३) शुक्रार्तवाद्यो दोषाः स्तनरोगाश्च कीर्तितः ।

कलैव्यस्थानानि मूलस्य गर्भस्य विशिरेव च ।

गर्भिणी प्रतिरोगेषु चिकित्सा धातुदाहता ।

सर्वथा तां प्रयुञ्जीत योनिव्यापत्सु बुद्धिमान् ।

सु. उ. ३८/३१, ३२

॥ अ. ॥

सुश्रुताचार्यांनी अवस्थेनुसार व लक्षणतीव्रतेनुसार योनिव्यापदावर

शुक्रार्तवदुष्टी चिकित्सा (उदा. पुत्रघ्नी, वामिनी इत्यादी) स्तनरोगचिकित्सा (उदा.

योनिस्त्रंस, लेप), कलैव्यचिकित्सा (उदा. शुष्कायोनिव्यापद-शुक्रवृद्धि इत्यादी),

मूढगर्भचिकित्सा (उदा. संस भ्रंश-गर्भाशयस्थापन) गर्भोपद्रवचिकित्सा (उदा.

वध्यात्व - मासानुमासिककाथ) करावी असे सांगितले आहे.

४) दद्याद्युत्तरवर्त्सीरश्च विशेषेण यथोदितान् । सु. उ. ३८/२१

विशेषतः उत्तरवर्त्सी चिकित्सा ही योनिव्यापदावर करावी.

५) शेषास्तु विशेया विशेषतस्तु कुण्डज्वर.....

..... योनिरेतोदोषे एतेषु हि विशेयं

प्रधानतमभित्युक्तमग्न्युपशमोऽग्निगृहवत् ॥

घ.सि. २/१३

विरेचन चिकित्सा करावी.

योनिव्यापद उपद्रव :

योनिव्यापदावर योग्य वेळी चिकित्सा न केल्यास पुढीलप्रमाणे उपद्रव

दिसून येतात.

न शुक्रं धारयेत्येभिर्दोषैर्योनिरुपद्रुता ।

तस्माद्गर्भं न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यमयान् बहुत् ।

गुल्मार्शः प्रदरादीश्च वाताद्यैवातिपीडयन् ।

घ.चि. ३०/३७, ३८, ३९

१) शुक्रधारण न करणे

२) गर्भधारणा न होणे

३) गुल्म, अर्श, प्रदर

शुद्ध योनिची फलप्राप्ती :

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।

अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

च.चि. ३०

शुद्ध योनि, अदुष्ट व प्राकृत बीज व जीव (आत्मा) प्रवेश ह्या तीन घटकांमुळे गर्भधारणा होते.

यानंतर प्रत्येक योनिव्यापदाचे विस्तृत विवेचन पाहू -

चरकोक्त २० योनिव्यापद :

१) वातज	२) पित्तज	३) कफज	४) सान्निपातिक
५) असृजा	६) अरजस्का	७) अचरणा	८) अतिचरणा
९) प्राक्चरणा	१०) उपप्लुता	११) परिप्लुता	१२) उदावर्ता
१३) सूचीमुखी	१४) अंतर्मुखी	१५) कर्णिनी	१६) शुष्का
१७) वामिनी	१८) पुत्रघ्नी	१९) षंडी	२०) महायोनि

सुश्रुतोक्त २० योनिव्यापद :

१) वातला	२) पित्तला	३) श्लेष्मला	४) त्रिदोषज
५) लोहितक्षरा	६) अतिचरणा	७) परिप्लुता	८) उदावर्ता
९) कर्णिनी	१०) पुत्रघ्नी	११) सुचिवक्त्रा	१२) वामिनी
१३) षंडीयोनि	१४) वंध्यायोनि	१५) विप्लुता	१६) संसिनी
१७) अत्यानंदा	१८) अचरणा	१९) फलिनी	२०) महती

१) वातज योनिव्यापद :

वातलाहारवेद्यायाः वातलायाः समीरणः ।
विवृद्धो योनिमाश्रित्य योनिस्तोदं सवेदनम् ।
स्तम्भं विपीलिकासृप्तिमिव कर्कशता तथा ।
करोति सुप्तिमायासं वातजाश्चापान् गदान् ।
सा स्यात् सशब्दरूपेण तनुरुक्षातवाडनिलात् ।

च.चि. ३०/९, १०

इतर ग्रंथोक्त नाव : वातला (सु), वातिकी (अ.हृदय)

निदान : वातज आहार विहार

दोष : वात

स्थानवैगुण्य : प्रथमावर्त

संप्राप्ती : वातकर आहार विहाराने प्रकुपित झालेला वात योनिच्या आश्रयाने लक्षणे उत्पन्न करतो.

लक्षणे : रुग्णसंवेद्य : योनितोद, योनिशूल, योनिबाधिर्य

पिपिलिकासृप्तिमिव (मुंग्या चालल्याप्रमाणे संवेदना) स्वन - योनिवाटे अपानप्रवृत्ती
वैद्यसंवेद्य : योनिरुक्षता, योनिस्तम्भ (गर्भाशय - काठिण्य),

योनिआयास (विवृतता)

स्त्रावस्वरूप : सशब्द, सशूल, सफेन, तनु, रुक्ष असे रजःस्वरूप

सार्वदेहिक : वंक्षणशूल, पार्श्वशूल, गुल्म

परिणाम : सशूल योनिसंबंध, वंध्यत्व

चिकित्सा :

१) निदानपरीवर्जन

२) (न हि वाताद्वेते योनिनरीणां संप्रदुष्यति ।)

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ च.चि. ३०/११५

वाताशियाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्नेहनस्वेदबस्त्यादि वातजास्वनिलापहम् । च.चि. ३०/४१

स्नेहन : १) तिलतैल + सैंधव - पिचू

२) तगरादी तैल - पिचू

३) बला तैल - पिचू

स्वेदन : १) नाडीस्वेद - दशमुळ काथ

२) कुंभीस्वेद - अनूप किंवा जलीय मांस + तीळ + तंडूल सिध्दक्षीर

३) योनिधावन - गुडूची + त्रिफळा + दंतीकाथ

४) वेशवारपिंडस्वेदन

५) ओदन - तंडूल + क्षीर ओदन पिवू

बस्ती - १) मात्राबस्ती - तिलतैल / बला तैल

२) अनुवासनबस्ती - तिलतैल, बला तैल तनरादी तैल

३) निरुहबस्ती - दशमूलकाथ

४) आप्यंतर चिकित्सा (चरकोक्त योग)

१) काशमर्यादी घृतसेवन

२) क्षीरपाक - रास्ता + गोखर + वासा सिद्धक्षीर

३) पिप्पली + जीरकवृक्ष + वासा + सैधव + वचा +
यवक्षार + अजमोदा + चित्रक + शर्करा + घृत

४) कलम - महायोगराज गुग्गुल

- महावातविध्वंसन रस

५) आसवारिष्टे - दशमूलारिष्ट

- देवदाव्यादी काथ

६) रसायन - च्यवनप्राश

- भल्लतकावलेह

७) पथ्य - गोधूम, सिद्ध क्षीर, मांसरस सेवन

२) पित्तज योनिव्यापद :

व्यापत्कटुदम्ललवणक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् ।

दाहपाकउच्चरोष्णार्ता नीलपीतासितार्तावा ।

भृशोष्णकुणपन्नावा योनिः स्यात्पित्तादूषिता ॥ च.चि. ३०/११,१२

इतर ग्रंथोक्त नावः पित्तला (सु) वैत्तिकी (अ.हृदय)

निदानः कटु, अम्ल, लवण, क्षार द्रव्यांचे सेवन

दोषः पित्त

स्थानवैगुण्य प्रथमावर्त

संप्राप्ती : निदानसेवनाने पित्त प्रकुपित होऊन वाताच्या सहाय्याने

स्थानिक पित्त प्रकोप झाल्याने योनिच्या ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

लक्षणः रुग्णसंवेद्य - योनिदाह

स्त्रावस्वरूप - रजःस्त्रावाधिक्य, उष्ण, नीलपीत वर्ण, कुणपगंधी

सावर्दिहिक - ज्वर

वैद्यसंवेद्य - प्रथमावर्त - औषध्य, रक्तवर्ण

परिणाम - पाण्डू, सशूल, योनिसंबंध, बंध्यत्व, रजोवृद्धी

चिकित्सा :

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताहते योनिर्नाशिणा संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्यादोषस्यभोजनम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताश्लिषाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) पित्तलाना तु योनीनां सेकाप्यंगपिबुक्रिया

शीताः पित्तहाराः कार्याः स्नेहनाथं घृतानिच ।

च.चि. ३०/६३

पित्तज योनिव्यापदावर चिकित्सा करताना सेक, अप्यंग, पिवू इत्यादी स्थानिक चिकित्सेसाठी वापरावयाची द्रव्ये शीत व पित्तघ्न असावीत व स्नेहनासाठी घृत वापरावे.

४) कारयेद्रक्तपित्तघ्नं शीतं पित्तघृतासु च ।

पित्तज योनिव्यापदावर रक्तघ्न, पित्तघ्न अशी शीत चिकित्सा करावी.

स्नेहनः १) शतावरी घृत पिवू

२) चंदन + उशीर + मुस्ता + अगहसिद्ध घृत पिवू

योनिपूरणः (कुणपगंध) - तुवरक कल्क किंवा पंचवल्कल कल्क

योनिधावनः (शोधन) - पूयत्नाव असल्यास गोमूत्र + लवण

४) अभ्यंतर चिकित्सा :

- शतावरी घृत
- दाडिमादी घृत
- चूर्ण - अशोक, नागकेशर, भुई कोहळा
- भस्म - प्रवाळ भस्म, सुवर्णमाक्षिक भस्म
- कल्प - चंद्रकला रस, सूतशेखर, कामदुधा
- अरिष्ट - अशोकारिष्ट
- रसायन - च्यवनप्राश
- पथ्य - उष्ण, विदाही सेवन वर्ज्य

३) कफज योनिव्यापद :

कफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनिं वेदूषयेत् स्त्रियाः ।

स कुर्यात् पिच्छिला शीतां कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम् ।

पाण्डुवर्णा तथा पाण्डुपिच्छिलातवाहिनिम् । च. चि. ३०/१३

इतर ग्रंथोक्त नावः श्लेष्मला (सु) श्लैष्मिकी (अ-हृदय)

निदानः अभिष्यंदी आहार विहार

दोषः कफ

स्थानवैगुण्यः प्रथमावर्त

संप्राप्तीः कफकर व अभिष्यंदी आहार विहाराने कफ प्रकुपित होऊन

वाताच्या सहाय्याने स्थानिक कफप्रकोप झाल्याने योनिच्या ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

लक्षणेः रुग्णसंवेद्य - (स्थानिक) - योनिकंडू

लावस्वरूपः पिच्छिल, पांडुरवर्णी लाव

सावदीहिकः पांडुता

वैद्यसंवेद्यः प्रथमावर्त - शैत्य, पांडुरवर्ण

परिणामः दौर्बल्य, वंध्यत्व

चिकित्सा :

१) निदानपरीवर्जन

२) न हि वाताद्गते योनिर्नशीणा संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्यादोषस्यभेषजम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) श्लेष्मजासु च रुक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षणः ।

च.चि. ३०/४२

कफज योनिव्यापदावर अवस्था पाहून रुक्ष, उष्ण चिकित्सा करावी.

४) योन्यां श्लेष्मप्रदुष्टायां वर्तिः संशोषनी हिता ।

च.चि. ३०/७०

कफज योनिव्यापदावर चिकित्सा करताना स्थानिक चिकित्सेसाठी संशोधन द्रव्ययुक्त वर्तिचा अयोग करावा.

वर्ति :

१) वराहपित्तभावित तैल + सैधव + यव + अर्कक्षीरवर्ति

२) पिप्पल्यादी वर्ति - पिप्पली + मरिच + उडीद + बडिशेप +

शुण्ठी + सैधव

योनिधावनः करीर + धव + निम्ब + अर्क + जम्बू + वासा + मृद्विका +

तक्र + गोमूत्र + त्रिफळा काथ

पिचूः धातक्यादी तैल

उदुंबरादी तैल

धूपनः आरगवधादि चूर्ण

बृहतीकल्क + हरिद्रा + दारुहरिद्रा कल्क

५) अभ्यंतर चिकित्सा :

१) चूर्ण - त्रिफळा + जम्बू + धातकी + रोहितकमूळ

४) सान्निपातिक योनिव्यापद :

- २) कल्प - चंद्रप्रभा , आरोग्यवर्धिनी , लघुमालिनी वसंत
- ३) भस्म - जसद भस्म
- ४) आसव - लोधासव
- ५) रसादन - पूगपाक, सुवर्णमालिनी वसंत, पुष्पातुंग चूर्ण, पिप्पली रसायन
- ६) पथ्य -मधुर, स्निग्ध वर्ज्य, दिवास्वाप वर्ज्य , बाजरी , पालेभाजी

समश्नत्स्या रसान् सर्वान्दूषयित्वा त्रयो मलाः ।

योनिगर्भाशयस्थाः स्वयंनिं युज्यन्ति लक्षणैः ।

सा भवेदाहशूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ।

च.चि. ३०/१४, १५

इतर ग्रंथोक्त नावः त्रिदोषजा. सर्वजा (सु)

निदान : त्रिदोषज आहार विहार

दोष : त्रिदोष

स्थानवैगुण्य : प्रथमावर्त

संप्राप्ती : त्रिदोषज आहार विहाराने प्रकुपित झालेले त्रिदोष योनिच्या

आश्रयाने लक्षणे उत्पन्न करतात.

लक्षणे : रुग्णसंवेद्य - स्थानिक - योनिदाह, योनिशूल

सावस्वरूप : श्वेत, पिच्छिल नाव

वैद्यसंवेद्य : प्रथमावर्त - औष्ण्य किंवा शैत्य, शैथिल्य

परिणाम : विविध योनिरोग

चिकित्सा :

१) निदाहरीवर्जन.

२) न हि वाताहते योनिर्नशीणा संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्योषस्यभोजनम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिराज योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) सान्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

त्रिदोष संप्राप्ती असल्याने ज्या दोषांची लक्षणे अधिक दिसून येतील त्यानुसार चिकित्सा करावी.

योनिशूलः तगरादी तैल पिचू

योनिधावनः

१) रास्ना + गोखर + वासा सिद्धक्षीर

२) गुडूची + त्रिफळा + दंती सिद्धकाय

३) पिच्छिलता - कासीस + त्रिफळा + कांक्षी + लज्जातुलू +

आम्रास्थि + धातकी + मध - वर्ति

३) पलाश + धातकी + जम्बूतुलू + लज्जातुलू + मोचरस +

राल चूर्ण वर्ति

४) आर्यवधादी कायाने परिषेचन

५) असृजा योनिव्यापद :

रक्तपित्तकेशैर्नार्या रक्तं पित्तेन दूषितम् ।

अतिप्रवर्तते योच्यां लब्धे गर्भेऽपि सासृजा ॥

च.चि. ३०/१६

इतर ग्रंथोक्त नावः असृजा (च) रक्तयोनि (अ.हृदय) लोहितक्षरा (सु.)

निदान : रक्त पित्तवर्धक आहार विहार

दोष : पित्त १

स्थानवैगुण्य : तृतीयावर्त - गर्भाशय

संप्राप्ती : उष्ण तीक्ष्ण विदाही अन्नपानाने दूषित झालेले पित्त आश्रयी

लक्षा दुष्ट करते व सावदेहिक कारणातून योनिचा आश्रय घेवून योनिच्या ठिकाणी उत्पन्न करते.

लक्षणे : रुग्णसंवेद्य - स्थानिक - योनिगत सदाह रक्तस्त्रावाधिक्य

स्नावस्वरूपः उष्ण, तीक्ष्ण, सगर्भावस्थित रक्तस्त्राव

सावदिहिकः औष्ण्य

वैद्यसंवेद्यः अप्रजा, प्रथमावर्त - औष्ण्य

परिणामः पांडुत्व, वंध्यत्व

चिकित्सा :

१) निदानपरीवर्जन

२) न हि वाताहत योनिनिर्णिगां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्यादोषस्यभेषजम् ॥ च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन

चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) रक्तयोच्यामसृवणंस्नुबन्धं समीक्ष्य च ।

ततः कुर्याद्यथादोषं रक्तस्थापनमौषधम् ॥ च.चि. ३०/८६

योनिगत रक्तस्त्रावाचा (रजाचा) वर्ण, गंध इत्यादी लक्षणे पाहून दोषांच्या

अनुबंधानुसार यथादोष चिकित्सा करावी, प्रायः रक्तस्थापन चिकित्सा करावी.

उत्तरबस्ति :

१) काश्मरी + कुटज सिद्धघृत

२) महातिक्त घृत

३) मृगरक्त + अजारक्त + मेषरक्त + डुक्कर यांचे

रक्त + कांजी + दधिमध + घृत - उत्तरबस्ति

पिचू : १) लोध्र + अशोक चूर्ण पिचू

२) रसांजन + लाक्षा चूर्ण + शेळीचे दूध

४) अन्यंतर चिकित्सा :

१) महातिक्त घृत, शतावरी घृत

२) चूर्ण : पुष्यानुग चूर्ण , अविपत्तिकरचूर्ण

भुईकोहळा + कमलकंद + केसर + दारुहळद +

मुस्ताचूर्ण - दुध + साखर

मुस्ता + लोध्र + गौरिक + टेंदू + सुंठ + मिरे + रक्तचंदन +
कटुफळ + इंद्रयव + सारीवा + धायटी + यष्टी + अर्जुन -
तंडुलोदक + मध

३) कल्प - चंद्रकला , बोलबध्द रस, बोलपर्पटी

४) भस्म - सुवर्णमाक्षिक भस्म , प्रवाळभस्म, वंगभस्म

५) रसायन - वासावलेह

६) पथ्यापथ्य - उष्ण, विदाही, अतिआयास आतपसेवन वर्ज्य

६) अरजस्का योनिव्यापद :

योनिगर्भाशयस्थं चेत् पित्तं संदूषयेदसृक् ।

साऽरजस्का मता काश्यवैवर्ण्यजननी भृशम् । च.चि. ३०/१७

इतर ग्रंथोक्त नाव - लोहितक्षया (अ.ह)

निदान - पित्तकर व रक्तदुष्टी करणारे हेतू अतिप्रमाणात लेखनकर्म

दोष - वात-पित्त ✓ १

स्थानवैगुण्य - तृतीयावर्त (गर्भाशय)

संप्राप्ती - निदानसेवनाने गर्भाशयस्थ पित्त दूषित होवून रक्त (रज) दुष्ट

करते आणि त्यामुळे वाताच्या सहाय्याने रुक्ष, उष्ण गुणांमुळे लक्षणे उत्पन्न करते.

लक्षणे - रुग्णसंवेद्य - स्थानिक - योनिदाह

स्नावस्वरूप - अनार्तव, अनियमित रजप्रवृत्ती

सावदिहिक - भारक्षय, वैवर्ण्य

वैद्यसंवेद्य - काश्य(सार्व) प्रथमावर्त औष्ण्य

परिणाम - अप्रजा

चिकित्सा -

१) निदानपरीवर्जन

२) न हि वाताहते योनिनिर्णिगा संप्रदुष्यति

शमयित्वा तमनस्य कुर्यादोषस्यभेषजम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिराया योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी व नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्नेह - पिचू - शतधौतघृत पिचू

उत्तरबस्ति - शतधौतघृत किंवा शतावरी घृत काशमरी + कुटज कायसिद्ध घृत

४) अश्वत्तर चिकित्सा

अ) जीवनीय द्रव्य सिद्ध घृतपान

ब) फलघृत किंवा शीतकल्याणक घृत

क) भस्म - सुवर्णमाक्षिक + लोह + अश्वक + रौप्य +

दुधसाखर मौक्तिक भस्म + घृत

ड) कल्प - सुतशेखर, कामदुधा, चंद्रकला,

चंद्रप्रभा वटी

इ) रसायन - वासावलेह, आमलकी, शतावरी,

च्यवनप्राश, चंद्रप्रभा वटी

ई) पथ्यापथ्य - उष्ण, तीक्ष्ण, विदाही वर्ज्य

७) अचरणा योनिव्यापद :

योन्यामधावनत् कण्डू जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।

सा स्यादचरणा कण्डू तथाऽतिरक्तांशिणी ॥

च.वि. ३०/१८

इतर ग्रंथोक्त नाव - विप्लुता (अ.हृदय), नंदा (शा.सं.)

आनंदचरणा (भा.प्र., यो.र.)

निदान : रजःस्वलावस्थेत व इतर वेळी अस्वच्छता, प्रमेह उपद्रव

दोष : वातकफ ✓

स्थानवैगुण्य : प्रथमावर्त

संप्राप्ती : रजःस्वलापरीचर्या न पाळल्याने व अस्वच्छतेमुळे क्लेदाधिक्य

झाल्याने वात व कफ दोषांच्या सहाय्याने योनिच्या ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

व्यापायचे वेळी स्त्रीचे स्नान पुरुषांचे पूर्वी झाल्याने क्लेदाधिक्य झाल्याने त्या ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

लक्षण - रणसंवेद्य - स्थानिक - योनिंकंडू, मैथुनेच्छा अधिक

स्नावस्वरूप - क्वचित् योनिगतश्वेतस्नाव

वैद्यसंवेद्य - शैत्य, शैथिल्य, प्रथमावर्त शोथ

परीणाम - वंध्यत्व

चिकित्सा -

१) निदानपरीवर्जन

२) न हि वातादत्ते योनिरीणांसंप्रदुष्यति

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ।

च.वि. ३०/११५

वाताशिराया योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी नंतरच इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) शोधन - विरेचन - बाहवा + निशोत्तर

४) पिचू - गोपित किंवा मत्स्यपित्त भावित वस्त्रपिचू किण्वचूर्ण

मध पिचू धातक्यादि तैल पिचू

वर्ति - सुराकिट्ट चूर्ण मध वर्ति

योनिपूरण - पंचवल्कल चूर्ण

योनिधावन - आरगवधादी काय त्रिफलाकाय

उत्तरबस्ति - शतावरी + अश्वगंधा + यष्टी + भुईकोहळा +

विदारीकंद सिद्ध तैल

५) अश्वत्तर चिकित्सा -

१) कल्प - आरोग्यवर्धिनी, चंद्रप्रभा, सूक्ष्मत्रिफला,

गंधकरसायन

२) चूर्ण - पुष्यानुग चूर्ण

३) भस्म - त्रिवंग भस्म

४) रसायन - कुष्मांडावलेह

५) पथ्यापथ्य - अभिव्यंती पदार्थ वर्ज्य

८) अतिचरणा योनिव्यापद :

पवनोऽतिव्यवायेन शोफसुतिरुजः स्त्रिया ।

करोति कुपितो योनौ सा चातिचरणा मता ॥ च.वि. ३०/१९

इतर ग्रंथोक्त नाव - अतिचरणा (सु., अ.सं., अ. हृदय)

निदान - अतिव्यवाय

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - प्रथमावर्त

संप्राप्ती - अतिव्यवाय व दीर्घ व्यवायामुळे योनिच्या ठिकाणी असलेल्या

स्थानिक वाताचा प्रकोप होऊन योनिच्या ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

लक्षणे - रुग्णसंवेद्य - स्थानिक - योनिमुसी, योनिशूल

वैद्यसंवेद्य - प्रथमावर्त - शोथ

परीणाम - योनिकण्डू, कष्टसंग, दौर्बल्य, अनपत्यता

चिकित्सा -

१) निदानपरीवर्जन

२) न हि वाताद्वले योनिर्निशीणा संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमस्य कुर्याद्वोषस्यभेजम् ॥

च.वि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकते नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन चिकित्सा करावी व नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी

३) अतिचारिणी

आस्थाय्या चानुवास्या च स्वेद्या चानिलपूदनैः ।

स्नेहद्रव्येस्तथाऽऽहाररूपनाहैश्च युक्तिः ।

च.वि. ३०/१०५, १०६

अतिचरणा योनिव्यापद मध्ये चिकित्सा करताना आस्थापन बास्ति,

अनुवासन बस्तिचा उपयोग करावा.

स्नेहन - स्वेदनासाठी स्नेहद्रव्य वापरावे व आहारीय द्रव्यांनी उपनाह स्वेद द्यावा.

४) पिचू - शतपाकी तैल पिचू, चंदन तैल, निर्गुडी तैल पिचू

उपनाह स्वेद - यव+गोधूम+शतपुष्पा+प्रियंगु+किण्व - पिचू

५) अभ्यंतर चिकित्सा -

१) क्षीरपाक - शतावरी+अश्वगंधा+ विदारीकंद

२) भस्म - अभ्रक भस्म, त्रिवंग भस्म

३) घृत - शतावरी घृत

४) रसायन - ब्राह्म रसायन मकरध्वज

५) पथ्यापथ्य - व्यवाय वर्ज्य

९) प्राक्चरणा योनिव्यापद : (जातगाकी तैल)

मैथुनादतिबालायाः पृष्ठकट्यूरुवंधणम् ।

रुजन् दूषयते योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा । च.वि. ३०/२०

इतर ग्रंथोक्त नाव - प्राक्चरणा (अ.सं., अ. हृदय)

निदान - अल्पवयात मैथुन

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - प्रथमावर्त, पृष्ठ, कटी, उरू, वंधण

संप्राप्ती - निदानसेवनाने प्रकुपित वात स्थानिक वातप्रकोप करून

स्थानिक शोथ, रुजा व क्वचित् व्रणोत्पत्ती करतो. त्यामुळे श्रोणिसमंतातील पृष्ठ, कटी, उरू व वंधण याठिकाणी रुजा उत्पन्न होते क्वचित् योनिस्त्रंस, योनिभेद होऊ शकतो.

लक्षण - रुग्णसंवेद्य-स्थानिक, पृष्ठशूल, कटीशूल, उरूशूल, वंधणशूल

वैद्यसंवेद्य - प्रथमावर्त शोथ, योनिस्त्रंस, योनिभेद

परीणाम - योनिस्त्रंस, योनिभेद, फालिनी योनि

चिकित्सा - १) निदानपरीवर्जन

२) न हि वातादत्ते योनिनिरीणां संप्रदुष्यति

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ।

च.वि. ३०/११५

वाताशिराज्य योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन

चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) वातार्तः शतपाकेश्च तैलेः प्रागतिचारिणी ।

आस्थाप्या धानुवास्या च स्वेद्या धानिल सूदनैः ।

स्नेहद्वयैस्तथाऽऽहारैकरूपनाहैश्च युक्तिः ।

च.वि. ३०/१०५, १०६

प्राक्चरणा योनिव्यापद चिकित्सा करताना वातघ्न अशा शतपाकी तैलाचा आस्थापन, बास्ति, अनुवासन वस्तिसाठी उपयोग करावा. तसेच उपनाहास्वेदासाठी स्नेहयुक्त आहारीय द्रव्यांचा युक्तिपूर्वक उपयोग करावा.

४) स्नेहन - शतपाकी तैल पिचू

स्वेदन - यव+गोधूम+किण्व+कुष्ठ+शतपुष्पा
+प्रियंगु+ बला कल्क+उत्कारीका

उत्तरवस्ती - जीवनीय द्रव्यसिद्ध तैल

५) अग्रतर चिकित्सा

कल्प - योगराज गुग्गुळ, महायोगराज गुग्गुळ

भस्म - रौप्य भस्म

घृत - शतावरी घृत

रसायन - चंद्रप्रभा वटी

पथ्यापथ्य - व्याजाय वर्ज्य

४०) उपप्लुता योनिव्यापद :

गर्भिण्या : श्लेष्मलाभ्यासाच्छादिनिःश्वासनिग्रहात् ।

वायुः क्षुब्धः कफं योनिमुपनीय प्रदुषयेत् ॥

पाण्डू सतोदभास्त्रावं भेतं स्रवति वा कफम् ।

कफवतामयव्यासा सा स्वप्नयोनिप्लुता । च.वि. ३०/२१, २२

निदान : गर्भिणी अवस्थेत कफकर आहार विहार सेवन वा छदी व

श्वासवेगांचा अवरोध (नसुविशेषः कफः योनिमुपनीय प्रदुषयेत्) वा

दोष : वातकफ WK

स्थानवैगुण्य : प्रथमावर्त

संप्राप्ती : निदानसेवनाने (वेगावरोधाने) अवरोध वात विमार्ग होवून

संचित (योनिच्या ठिकाणी) कफाला योनिद्वारे बाहेर काढतो आणि योनिच्या

ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न करतो.

लक्षण : रुग्णसंवेद्य - स्थानिक-तोदवत् वेदनासह श्वेतस्त्राव

वैद्यसंवेद्य : प्रथमावर्त - शीत

परिणाम : दौर्बल्य, मलावडंभ

चिकित्सा : १) निदान परिवर्जन

२) न हि वातादत्ते योनिनिरीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ।

च.वि. ३०/११५

वाताशिराज्य योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथमतः वातशमन

चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) उपप्लुतानां च स्नेहस्वेदादिक क्रमः ।

कार्यस्ततः स्नेहपिचूरतः संतर्पण भवेत् ॥

शक्नुकीजिह्मिनीजम्बूधवत्वकपञ्चवल्कलैः ।

कषायैः साधितः स्नेहपिचुः स्थादिप्लुतापहः ।

च.वि. ३०/१०७, १०८

उपप्लुता योनिव्यापद चिकित्सा करताना स्नेहन स्वेदनपूर्वक संतर्पण चिकित्सा करावी. स्थानिक चिकित्सा करताना शल्लकी, जिगीनी, जम्बूधव, पञ्चवल्कल यांच्या काथाने सिध्द तैलाच्या पिचूद्वारे करावी.

४) शोथन - उत्तरबस्ति -

- १) स्त्रोतोजन + यष्टी + जंबूबीज + हिराकस + लोध + कदफळ + टेंथुर्णी + तुरटी + डाळिंबसाल + उडुंबर फल + शेळीचे मूत्र व दुध सिध्द घृत

५) शमन - पिचु -

- १) सिध्द घृताचा पिचू.
- २) रेशमी वस्त्र वटकाथ भावित पिचू
- कल्क - १) पिंपळीचूर्ण + मध कल्क
- २) पळस + जांबुळ चूर्ण + लज्जाळू + मोचरस + धायटी - कल्क

योनिधावन - १) त्रिफळा + हिराकस + तुरटी + लज्जाळू +

आम्रमज्जा काथ + मध

२) त्रिफळा काथ, औदुंबर काथ

योनिधूपन - १) लोध + गन्धला + जेष्ठ मध - वर्ति

२) राळ + गुग्गुळ + यव + तेल + त्रिकटु +

मत्स्य - धुपन

३) गुग्गुळ + राळ + यव

६) अम्यंतर चिकित्सा -

- चूर्ण - आमलकीचूर्ण + मध लोध + कदफळचूर्ण + रोहितकमूल चूर्ण
- कल्प - चंद्रप्रभावटी, आरोग्यवर्धिनी, शिलाजीत, त्रिफळा गुग्गुळ, योगराज गुग्गुळ
- आसव - लोधासव
- रसायन - पिंपली रसायन, पूगपाक, सुवर्णमालिनी वसंत,

शिलाजित, पुष्यानुग चूर्ण

- पथ्य - मधुर, अभिष्यंदी स्निग्ध भोजन वर्ज्य

११) परिप्लुता योनिव्यापद : २५ शोथन

पित्तलाया नृसंवासे क्षवधूदगारधारणात् ।

पित्तसंमूर्च्छितो वायुयोनिं दूषयति स्त्रियाः ॥

शूना स्पर्शक्षमा सातिनीलपीतमसृक् स्रवेत् ।

श्रोणिर्वक्षणापृष्ठार्तिज्वरार्तायाः परिप्लुता ॥ च.वि. ३०/२३,२४

इतर ग्रंथोक्त नाव - परिप्लुता (सु.)

निदान - पित्तप्रकृतीच्या स्त्रीने मैथुनप्रसंगी शिंक व उदगारवेगधारण

करणे

दोष - वातपित्त ✓

स्थानवैगुण्य - प्रथमावर्त व द्वितीयावर्त पार्श्व

संप्राप्ती - निदानसेवनाने वातप्रकुपित होतो व स्थानिक पित्ताशी

संमूर्च्छित होऊन योनिच्या ठिकाणी योनिदुष्टी करून लक्षणे उत्पन्न करतो.

लक्षणे - रुग्णसंवेद्य - स्थानिक - स्पर्शक्षम (कष्टसंग, कष्टार्तिव)

सार्वदेहिक - ज्वर, पृष्ठशूल, श्रोणिवक्षणाशूल

स्त्राव - नील पीत

वैद्यसंवेद्य - योनिशोथ, योनिविस्फोट

परिणाम - वंध्यत्व

चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताद्भते योनिनारीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ॥

च.वि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

योनिव्यापद

३) शमन - पिचू - धातक्यादी तैल शल्लकी + मांजिष्ठा + जम्बुत्वक् +

पंचवल्लल

- यष्टीमधुसिद्ध घृत

४) अभ्यंतर चिकित्सा

- चूर्ण - अविपत्तिकर चूर्ण

- कल्क - चंद्रकला रस, पुनर्नवा मंडूर

- रसायन - देवदाव्यादी काथ

१२) उदावर्ता योनिव्यापद :

वेगोदावर्तनाथोनिमुदावर्तयते निलः ।

सा रुगाता रजः कृच्छ्रेणोदावृतं विमुञ्चति ॥

आतंवि सा विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम् ।

रजसो गमनादूर्ध्वं ज्ञेयोदावर्तिनी बुधैः ॥

इतर ग्रंथोक्त नाव - उदावर्ता (सु.)

निदान - वेगावरोध

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - तृतीयावर्त

संप्राप्ती - वेगावरोधामुळे अपान वायू प्रतिलोम होते त्यामुळे रजाची

प्रतिलोम गती होते.

लक्षण - रुणसंवेद्य - कष्टार्तिव (रजःप्रवृत्तीपूर्वी एक दिवसापासून

अधोदरशूल, कटीशूल) मलावहंभ, मूत्रावरोध किंवा मूत्रकृच्छ्र

स्त्राव - फेनिल स्वरूप

रजःस्त्रावोत्तर वेदना कमी होतात

वैद्यसंवेद्य - क्वचित गर्भाशय पश्चात्तत्प्रवर्तित

परिणाम - गुल्म

चिकित्सा -

च.वि. ३०/२५,२६

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वातादत्ते योनिर्नशिणं संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेजम् ॥

च.वि. ३०/११५

वाताशिरवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) शोधन - विरेचन - निशोत्तर * *

४) बस्ती - १) अनुवासन बस्ति - निशोत्तर सिद्ध तैल

२) निशोत्तर सिद्ध दुग्ध बस्ती

५) स्नेहन - स्वेदन - निशोत्तर सिद्धतैल संवाहन

६) योनिधावन - दशमूलसिद्धक्षीर, त्रिफळा काथ

७) पिचू - निशोत्तर सिद्ध तैल पिचू

८) अभ्यंतरचिकित्सा -

अ) वटी - शंखवटी, शूलहरवटी

ब) चूर्ण - हिंवाहक चूर्ण

क) काथ - देवदाव्यादी काथ

ड) आसवारिड - दशमूलारिड

इ) रसायन - भल्लातकावलेह

१३) सूचिमुखी योनिव्यापद :

गर्भस्थायाः - स्त्रिया सौम्याद्वायुर्योनि प्रदुष्यन् ।

मातृदोषादणुद्वारां कुर्यात् सूचिमुखी तु सा ।

इतर ग्रंथोक्त नाव - सूचीवक्त्रा (सु) (भा. प्र.) (योर)

निदान - गर्भावस्थेत असताना मातेने केलेला रुक्ष आहार विहार

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - बाह्ययोनिमुख किंवा गर्भाशयमुख

च.वि. ३०/३१

संप्राप्ती - गर्भिणी अवस्थेत मातेने केलेल्या मिथ्या (रुक्ष) हारविहारामुळे वातरुक्ष गुणांनी प्रकुपित होतो व तो गर्भस्थ स्त्रीगर्भाच्या योनिमुख किंवा गर्भाशय मुखास संकुचित करतो.

लक्षण - रुग्णसंवेद्य - कष्टसंग, कष्टार्तव
वैद्यसंवेद्य - बाह्ययोनिमुख - संकुचित
गर्भाशयमुख - सूचिमुखी
गर्भाशय - लहान आकार
परिणाम - वंध्यत्व
चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताद्गते योनिर्नरीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) संवृतां वधयेत् पुनः । च.चि. ३०/४४

संवृत (संकुचित) योनिचे विस्तारण करावे.

४) स्नेहन स्वेदन -

अ) तिलतैल किंवा बलातैल मर्दन

ब) तिलतैल किंवा बलातैल पिचू

क) उत्कारिका - यव + गोधूम + कित्व + कुष्ठ
+ शतपुष्पा + प्रियंगु + बला

५) उत्तरबस्ति - फलघृत किंवा शतावरीघृत उत्तरबस्ति

६) अभ्यंतर चिकित्सा

- फलघृत पान

- बृहतवातचिंतामणि

- दशमुलारिष्ट

(२४) अंतर्मुखी योनिव्यापदः

व्यायामतितृप्ताया भजन्त्यास्त्वप्नपीडितः ।

वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्त्रोतसि संस्थितः ।

वक्रयत्नानं योन्याः साऽस्थिमांसानिलातिभि ।

भृशार्तिमैथुनाशक्ता योनिरन्तर्मुखी मता । च.चि. ३०/२९, ३०

इतर ग्रंथोक्त नाव - उत्क्षिप्ता, अधोजाता (काश्यप)

निदान - भोजनोत्तर व्यायाम

विधिविरुद्ध व्यदाय (विकृत आसने)

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - गर्भाशयमुख, गर्भाशय, पार्श्व

संप्राप्ती - विधिविरुद्ध केलेल्या व्यायामामुळे समान व अपानाची गती

बिघडते. त्यामुळे योनिभागावर आलेल्या विकृत भारामुळे वात

योनिमार्गातील द्वितीय व तृतीय आवर्तास वक्रता आणतो व जवळच्या

अस्थि व मांस या ठिकाणी वेदना उत्पन्न करतो.

लक्षणे - रुग्णसंवेद्य - अधोदरशूल, कटीशूल, कष्टसंग

वैद्यसंवेद्य - गर्भाशय पश्चात प्रवर्तित किंवा गर्भाशय पुरत वक्र

परिणाम - वंध्यत्व

चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताद्गते योनिर्नरीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ॥ च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्निग्धस्त्रिणा तथा योनिं दुःस्थिता स्थापयेत्पुनः ।

पाणिना नामयोजिह्वाम् । च.चि. ३०/४३

योनिचे स्नेहन स्वेदन करून दुस्थित योनिला सुस्थितीत आणावे तसेच वक्रता आलेली असल्यास हाताने प्राकृत करावी.

- ४) स्नेहन - स्वेदन - बलातैल किंवा तिलतैल
- ५) योनिधावन - त्रिफळा काथ किंवा दशमूलकाथ
- ६) उत्कारिका - यव, गोधूम, किव्व, शतपुष्पा, बला, प्रियंगु
- ७) उपयंत्र - बलय - हाताने योनि प्राकृत स्थितीत आणल्यावर तशीच राहावी यासाठी बलयाचा उपयोग करावा
- ८) शस्त्रकर्म - हाताने व स्थानिक चिकित्सेने उपशम न मिळाल्यास शस्त्रकर्म करावे

१५) कर्णिनी योनिव्यापद :

अकाले वाह्यमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकां जनयेद्योनीं श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ।

रक्तमार्गावरोधिन्या सा तथा कर्णिनी मता ।

च.वि. ३०/२७

इतर ग्रंथोक्त नाव - कर्णिनी (सु.)

निदान - अयोग्य वेळी प्रवाहण

दोष - वातकफ ✓

कारणिका रोगास

स्थानवैगुण्य - द्वितीयावर्त

संप्राप्ती - प्रसवावस्थेच्या प्रजनविषयमाण या अवस्थेत ज्या वेळी

गर्भनिष्क्रमणास अपत्यपथ तयार होतो तेव्हा जर द्वितीयावर्ताचा विस्तार झालेला नसताना आणि आवी नसताना प्रवाहण केल्याने वातप्रकोप होऊन अपत्य पथावर दाब येतो. हा स्थानिक वातप्रकोप वाताच्या (अपानाच्या) अनुलोम गतीस अडथळा येवून विमार्ग होवून स्थानिक रक्त व कफाशी संमूर्च्छित होतो व द्वितीयावर्ताशी कर्णिकाकार शोथ उत्पन्न करतो आणि गर्भनिष्क्रमणास अडथळा येतो.

व्यापारसमयी प्रवाहण करणे किंवा अकाली व्यापार यामुळे गर्भाशयमुखावर मांसकंदाकार शोथ उत्पन्न होतो.

लक्षणे - रुग्णसंवेद्य - श्वेतस्त्राव, कष्टार्तव
वैद्यसंवेद्य - द्वितीयावर्त - कर्णिकाकार शोथ
परिणाम - कष्टसंग

चिकित्सा -

- १) निदानपरिवर्जन
- २) न हि वातादत्ते योनिशीणां संप्रदुष्यति ।
शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्वैषम्यभेषजम् ॥

च.वि. ३०/११५

वाताश्रिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) कर्णिन्यां वर्तिका कुष्ठपिप्ल्यकर्णसंघर्षः ।

वस्त्रमूत्रतृता धार्या सर्वं च श्लेष्ममुद्धितम् ।

च.वि. ३०/१०९

कुष्ठ, पिप्ली, अर्काग्र सैधव यांचे चूर्ण शेळीच्या मूत्रात कालवून तयार केलेली वर्तिका धारण करावी आणि कफनाशक चिकित्सा करावी.

४) योनिधावन - कर्षाय रसात्मक द्रव्याच्या काथाने योनिधावन

करावे लोध + अशोक + पिप्ली + सैधव + मध

५) वर्तिका - माषचूर्ण + अर्काच्या भावना + सैधव

६) क्षारकर्म - अपामार्गक्षार प्रतिसारण

यवक्षार प्रतिसारण

७) अपुनर्भव - दहनकर्म

१६) शुष्का योनिव्यापद :

व्यापारकाले रुन्धन्त्या देगान् प्रकुपितो निलः ।
कुर्याद्विषमूत्रसंगातिं शोथं योनिमुखस्य च ॥

च.वि. ३०/२

इतर ग्रंथोक्त नाव - शुष्का (अ.सं.) (अ.हृदय) (शार्ङ्गधर)

निदान - मैथुनवेग अवरोध

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - प्रथमावर्त

संप्राप्ती - मैथुनवेगाचा अवरोध केल्याने प्रकुपित झालेला वात योनिच्या ठिकाणी शुष्कता आणतो.

लक्षणे - रुणसंवेद्य - कष्टसंग, मलमूत्रसंग

वैद्यसंवेद्य - प्रथमावर्त - रुक्षता

परिणाम - कष्टसंग, वंध्यत्व, नष्टार्तव (शा.सं.)

चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताहते योनिनरीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ॥

च.वि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्नेहन - बलातैल किंवा नारायणतैल पिचू

४) स्वेदन - योनिधावन - दशमूलकाथ

पिंड - वेशवार पिंड

पायस किंवा कृशरा पिंड

५) अभ्यंतर चिकित्सा - माषसिद्धक्षीरपाक, शतावरी घृत,

काशमरी कुटजसिद्ध घृत

(१७) वामिनी योनिव्यापद :

बढहात सप्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयं गतम् ।

सरुजं नीरुजं वाऽपि या स्मरैत सा तु वामिनी । च.वि. ३०/३३

इतर ग्रंथोक्त नाव - वामिनी (सु.) (अ.सं.) (अ.हृदय)
(यो.र.) (भा.प्र.) (शार्ङ्गधर)

निदान - वातप्रकोपक आहार विहार

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - तृतीयावर्त

संप्राप्ती - स्थानिक वातप्रकोपांमुळे (गर्भाशयस्थ) शुक्रशोणित संयोगानंतर बीज गर्भाशयातून बाहेर फेकले जाते.

लक्षणे - रुणसंवेद्य - ऋतुचक्रात बदल (रजःप्रवृत्ती लवकर येणे)

वैद्यसंवेद्य - गर्भाशयव्यास

परिणाम - वंध्यत्व, अप्रजा

चिकित्सा -

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वाताहते योनिनरीणां संप्रदुष्यति
शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ॥

च.वि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) वामिन्युपप्लुतानां च स्नेहस्वेदादिकः क्रमः ।

कार्यस्ततः स्नेहपिचुस्ततः संतर्पणं भवेत् ॥

च.वि. ३०/१०७,१०८

वामिनी व उपप्लुता योनिव्यापदावर स्वेदन करून तर्पण स्नेह पिचू धारण तसेच वातनाशक आहार करावा.

४) उत्तरबस्ति - बलातैल

५) उत्कारिका - कल्क - शताव्हा + यव + गोधूम + किण्व +

कुष्ठ + प्रियंगु + बला + आखुपर्णी यांचा कल्क

६) सगर्भावस्थेत - पंचवल्कल सिद्ध घृत, उडुंबर तैल पिचू

७) अभ्यंतर चिकित्सा -

- काशमरी कुटज सिद्ध घृत
- मांसानुमासिक (सुश्रुतोक्त) कषायसिद्ध दुग्ध

१८) पुत्रघ्नी योनिव्यापद :

शैश्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ।

दुष्टशोणितजं नार्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ॥

च.वि. ३०/२८

इतर ग्रंथोक्त नाव - जातघ्नी (अ. हृदय/अ संग्रह)

निदान - रक्षाहारविहार, वारंवार गर्भाशय लेखन

दोष - वात+रक्त ✓

स्थानवैगुण्य - तृतीयावर्त

संप्राप्ती - निदानसेवनाने प्रकृति झालेला वात प्रसादरूपी रजाला रक्षता

आणतो. त्यामुळे या प्रसादरूपी रजापासून उत्पन्न होणाऱ्या अपरेमध्ये

रक्षता येते. या सर्वांमुळे अपेरतर्फे गर्भाचे पोषण नीट न झाल्याने गर्भ मृत

होतो. प्रसवाचे वेळी आर्वाप्रादुर्भावानंतर गर्भाचे पोषण अपुरे पडल्यामुळे

प्रसव होत असताना गर्भ मृत होतो.

गर्भ स्थिर होत असताना म्हणजेच ४ व्या महिन्यात बरीलसंप्राप्ती घडल्यास

गर्भपोषणजन्य विकृती निर्माण होतात व पुढे गर्भ मृत होतो.

लक्षण - रुग्णसंवेद्य - योनिगत रक्तस्राव (सगर्भावस्थेत) मृतगर्भ लक्षणे

वैद्यसंवेद्य - प्रथम उपविष्टक, नागोदराची लक्षणे व पुढे मृतगर्भाची लक्षणे

परिणाम - मृतवत्सा, वृंष्टा

चिकित्सा - या योनिव्यापदाचा इतिहास घेवून रुग्ण आल्याने रुग्णाला

गर्भधारणेपूर्वी पुढील चिकित्सा करावी.

१) निदानपरिवर्जन

२) न हि वातादत्ते योनिनिरीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यशेषजम् ॥ च.वि. ३०/११५

वाताशिराव योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर इतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) काशमर्यकुटजकायसिद्धमुत्तरवस्तिना ।

रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रघ्न्याश्च हितं घृतम् ॥

च.वि. ३०/१००

काशमरी व कुटज यांच्या कायसिद्ध घृताचा उत्तरवस्ति द्यावा.

४) मृग, वराह, शेळी यांचे रक्त, अमसुल+दधि + मध+घृत + उत्तरवस्ति

५) योनिधावन - उदुंबरफल+पंचवल्कल+कडुपडवळ+कडू निंबपत्र

+जाई (कल्क) लाक्षा + धातकी + पलाशसाल

+हिक+मोचरस काय

६) पिबू - उदुंबरदि तैल

७) उत्कारीका - यव+गोधूम+किण्व+शतपुष्पा+प्रियंगु+ बला - कल्क

८) अभ्यंतर चिकित्सा -

- फलघृत पान

- कल्प - गर्भाशयाभूत, मधुमालिनी वसंत

९) रसायन - कुष्मांडावलेह

१९) षंठी योनिव्यापद :

बीजदोषानु गर्भस्थमारुतोपहताशया ।

नृद्वेषिण्यस्तनी वैव षंठी स्यादनुपक्रम ॥

च.वि. ३०/३४

इतर ग्रंथोक्त नाव - षण्ठी (सु.) षंठा (भा.प्र.)

निदान - बीजस्थित प्रकृति वात

दोष - वात ✓

स्थानवैगुण्य - व्यावर्ता योनि, स्तन

संप्राप्ती - शुक्रार्तव संयोगाचे वेळी बीजभूत दोषामुळे प्रकृति वात

गर्भावस्थेतील स्त्री-गर्भाच्या योनिचे उपहनन करतो.

लक्षण - रुणसंवेद्य - नरद्वेष, अनार्तव, कष्टसंग
 वैद्यसंवेद्य - अव्यंजना स्त्री (अस्तीनी)
 गर्भाशय - लहान आकार
 परिणाम - वंध्यत्व
 चिकित्सा -

१) न हि वातादृते योनिनरीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकते नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर दोषांची चिकित्सा करावी.

- २) उत्तरबस्ति - फलघृत, शतावरी घृत
- ३) अभ्यंतर चिकित्सा -

- अ) घृत पान - लघु फलघृत किंवा जीवनीयसिद्ध घृत
- ब) क्षीरपाक - माष + विदारी + भुईकोहळा सिद्ध
- क्षीरपाक
- क) कल्प - वृष्यवटी, मधुमालिनी वसंत
- ड) रसायन - कुष्मांडपाक, कुष्मांडावलेह, मुसळीपाक

२०) महायोनि योनिव्यापद :

विषमं दुःखशाय्यायां मैथुनात् कुपितोऽनिलः ।

गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विदग्भयेत् स्त्रिया ।

असंवृतमुखी सार्त्ती रुक्षफेनास्त्रवाहिनी ।

मांसोत्सन्ना महायोनिः पर्ववंक्षणः शूलिनी ॥ च.चि. ३०/३५, ३६

इतर ग्रंथोक्त नाव - महती (भा. प्र.)

प्रब्रंसिनी (सु) अंडीनी, फलिनी (मा.नि.)

निदान - विषमासनातील मैथुन, अयोग्य प्रसवपरिचर्या, बहुप्रसव,

अयोग्यसुतिका परिचर्या

दोष - वात

स्थानवैगुण्य - व्यावर्ता योनि व योनिस्थित पेशी

संप्राप्ती - निदानसेवनामुळे प्रकुपित झालेला वात अपत्यपथातील पेशीच्या ठिकाणी शैथिल्य उत्पन्न करतो. त्यामुळे बाह्ययोनिमुख विवृत होऊन त्यातून मांसमय असे गर्भाशय मुख बाहेर येते.

लक्षण - रुणसंवेद्य - योनिविवृतता, श्वेतस्त्राव, मुहुर्मूहू मूत्रप्रवृत्ती,

प्रवाहणोत्तर मूत्रप्रवृत्ती, अधोदरशूल, कटीशूल

वैद्यसंवेद्य - अवस्थेनुसार

- अ) स्त्रंस - योनिविवृतता, प्रथमावर्त शैथिल्य
- ब) भ्रंश - गर्भाशय मुख - स्थानभ्रष्ट, गर्भाशयमुखशोथ
- क) महायोनि - गर्भाशय योनितून बाहेर लोंबणे

परिणाम - वंध्यत्व, कष्टसंग

चिकित्सा -

- १) निदानपरिवर्जन
- २) न हि वातादृते योनिनरीणां संप्रदुष्यति
 शमयित्वा तमनस्य कुर्याद्दोषस्यभेषजम् ॥

च.चि. ३०/११५

वाताशिवाय योनिदुष्टी होऊ शकत नाही म्हणून प्रथम वातशमन चिकित्सा करावी नंतर दोषांची चिकित्सा करावी.

३) स्निग्धस्त्रिभां तथा योनि दुःस्थितां स्थापयेत्पुन ।

पाणिना नामयेज्जिह्वां संवृतां वर्धयेत् पुनः ॥

प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥

च.चि. ३०/४३, ४४

स्नेहनस्वेदनपूर्वक योनिचा बाहेर आलेला भाग आत हाताने ढकलून विवृत झालेला भाग सर्व बाजूंनी बांधावा.

करावे.

योनिमुख नुसतेच विवृत झाले असले तर विवृत मुखाने सर्व बाजूंनी संवृत

४) पिचू - अ) उदंबर सिध्द तैल किंवा धातव्यादि तैल

ब) वेशवार पिंड - शुण्ठी + मरिच + पिप्पली + धान्यक +

कृष्णजीरक + दाडिमत्वक् + पिपली मूल कल्क + वेशवार

क) खादिर हरितकी + जायफल + निम्ब + पूग

चूर्ण + मुद्गगूष

ड) सुरामंड पिचू

५) योनिधावन - कपिकच्छु काय

६) लेप - मायफल + मध + कपूर

७) योनि - स्थानापवृत्ता हि शल्यशूला मता स्त्रिया

स्थानभ्रष्ट झालेली योनि यथासन्न विनिहीत् योनिद्वारे काढून टाकावी -

गर्भाशय निर्हरण

८) अभ्यंतर चिकित्सा

अ) कल्प - मधुमालिनी वसंत

ब) घृत - लघुफलघृत

क) क्षीरपाक - अश्वगंधा + माष + कुष्मांड सिध्द क्षीर

ड) मांसरस सेवन

९) रसायन - पुगपाक

प्रकरण आठवे

योनिंकंद

योनिच्या ठिकाणी होणाऱ्या रोगांपैकी योनिंकंद हा स्थानिक विकृतीचा व्याधी स्त्रीशरीरात दिसून येतो.

योनिंकंद = योनि + कंद ।

योनिच्या ठिकाणी होणारा कंदाकार निकुचाकृति मांसशोथाला योनिंकंद असे म्हणतात. आयुर्वेदिक संहितांपैकी भावप्रकाश माधवनिदान तसेच योगरत्नाकर या ग्रंथामध्ये योनिंकंदाचा उल्लेख आढळून येतो.

निदान व संप्राप्ती :

दिवारस्वप्नादतिक्रोधाद् व्यायामादतिभैशुनात् ।

क्षताश्च नखदन्तायःवातायाः कुपिता यदा ॥

पूयशोणितसंकाशं निकुचाकृतिसाक्षिभम् ।

जनयन्ति यदा योनौ नाग्न्या कंदःस योनिजः ॥ मा.नि. ६३/१,२

दिवास्वप्न, अतिक्रोध, अतिव्यायाम, अतिव्याय, नख, दंत आदिमुळे क्षत यामुळे वातादि दोष प्रकुपित होवून योनिच्या ठिकाणी निकुचाकृती (वर्तुळाकार) किंवा लुकुचाकृती (अनियमित आकाराची) कंद (उत्सेध) उत्पन्न करतात. पूय व रक्त यामुळे उत्सेधाचा रंग पिवळसर रक्तवर्णी होतो.

प्रकार व लक्षणे : V, P, K, S

चतुर्विधं योनिंकंदं वातापित कर्फस्त्रिधा

चतुर्थं साक्षिपतेन ।

शा.सं.पू.खं. ७/१८०

वातज योनिंकंद :

रुधं विवर्णं स्पृष्टितं घातिकं तं विनिदिशेत् ।

मा.नि. ६३/३

रुध, विवर्ण व स्पृष्टित असा वातज योनिंकंद योनिग्रंथीच्या विद्रुधिच्या

प्रारंभावस्थेसारखी लक्षणे दर्शवितो.

योनिंकंद

पित्तज योनिकंद :

दाह रागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् । मा.नि. ६३/३
दाह, रक्तवर्णता या स्थानिक लक्षणांबरोबर सार्वदेहिक ज्वर हे पित्तज योनिकंदाचे लक्षण योनिग्रंथीच्या विद्रधिच्या पच्यमानावस्थेसम दिसून येते.

कफज योनिकंद :

नीलपुष्पाप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् । मा.नि. ६३/४
बिलपुष्पाप्रमाणे निळसर वर्णाचा कंडू हे स्थानिक लक्षणाचा कफज योनिकंद जीर्ण विद्रधिसम दिसून येतो.

सांनिपातिक योनिकंद :

सर्वलिंगसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः । मा.नि. ६३/४
वरील सर्व दोषांच्या लक्षणांनी युक्त असा सांनिपातिक योनिकंद जीर्ण विद्रधिचा तीव्र पाक झाल्यासारखी लक्षणे दर्शवतो.

चिकित्सा :

योनिकंद हा व्याधी औषधिसाध्य असल्याने ग्रंथोक्त चिकित्सा वर्णन केली आहे.

गौरिकाम्रास्थिजंतुघ्न रजन्यंजनकटफलाः ।

पूर्येद्योनिमेतेषां घूर्ण क्षौद्रसमन्वितम् ॥

त्रिफलाया कषायेण समौद्रेण सेचयेत् ।

प्रमदा योनिकंदेन व्याधिना परिसुष्यते ॥

भा.प्र.वि. ७०/६२, ६३

१) गैरिक + आम्रास्थि + विडंग + हरिद्रा + अंजन + कटफळ यांच्या कल्काने

योनिपूरण

२) योनिसेचन - त्रिफलाकाथ + मध

आच्छोर्मासं सपदि बहुधासूक्ष्मखंडीकृतं तत् ।

तैले पाच्यं द्रवति नियतं यावदेतेन सम्यक् ।

तत्तैलाक्तं वसनमानिशं योनिभागे दधाना ।
सत्यं ब्रीडाजनकमबला योनिकंद निहन्ति ॥

यो.र. योनिव्यापद चिकित्सा

पिचु :

मूषकासिध्द तैलाने पिचूचिकित्सा
काहीवेळा वृध्द स्त्रियांना शौथिल्यजनक योनिग्रंथ व्याधि होतो व योनिचा तसेच गर्भाशयाचा भाग बाहेर लोंबकळू लागतो. लावेळी त्या ठिकाणी व्रणनिर्मिती होवून पूय व रक्तत्राव झाल्यास त्यामध्ये योनिकंदाची लक्षणे दिसू लागतात अशावेळी अवस्थेनुसार योनिकंदाची वर वर्णन केलेली चिकित्सा करावी.

□

योन्यर्श

योन्यर्श : योनि + अर्श

योनिस्थानी (यावर्ता योनिचे ठिकाणी) होणारे अर्श म्हणजे योन्यर्श.

योन्यर्शाचे आयुर्वेद ग्रंथात वर्णन केलेले आढळते व्यवहारातही योन्यर्श अधिक प्रमाणात आढळतात.

संहितामध्ये स्वतंत्र हेतू लक्षण व चिकित्सा वर्णन केलेले नाहीत.

प्रकृतितारसु दोषा ----- योनिअभिप्रपन्ना :

सुकुमारान् दुर्गंधान् पिच्छिलरुधिरस्त्राविणः

छत्राकारान् करीराज्जनयन्ति, ते तु

योनिमुपघ्नन्त्यार्तवं च ।

..... केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्ति

अर्शां - शिस्नम् अपत्यपथं ।

सु.नि. २/१७

च.वि. १४/६

निदान :

- १) सामान्य अर्शांचे हेतू
- २) वारंवार गर्भस्त्राव
- ३) वारंवार गर्भपात
- ४) गर्भाशय लेखन कर्म
- ५) सगर्भावस्थेत प्रवाहण
- ६) प्रसवकाली अयोग्य वेळी प्रवाहण

संप्राप्ती :

निदानसेवनाने कुपित झालेले दोष स्थानवैगुण्य निर्माण झालेल्या यावर्ता योनिच्या आश्रयाने छत्राकृती अर्श (गंडुपद कृमीप्रमाणे) अर्श उत्पन्न करतात. योनि व आर्तव यांचे ठिकाणी लक्षणे उत्पन्न होतात.

लक्षणे : आवर्तानुसार लक्षणे उत्पन्न होतात

स्त्राव : दुर्गंधी, पिच्छिल योनिगत रक्तस्त्राव

परिणाम :

बन्धत्व
आर्तवनाश

अर्श उत्पत्ती :

निदानसेवनाने रक्त व मांस दुष्टी झाल्याने व यावर्ता योनिच्या ठिकाणी झालेल्या स्थानवैगुण्याने मांसाचा विकृत उपचय होतो. व तिन्ही आवर्तांपैकी एका आवर्तामध्ये अर्शोत्पत्ती होते. दर महिन्याला रजःनिष्क्रमणासाठी होणाऱ्या आकुंचन प्रसारणामुळे अर्शाची वृद्धी होते परंतु मूळ एकाच ठिकाणी राहते.

सामान्य चिकित्सा :

चतुर्विधोर्शां साधनोपपथः । तद्यथा

भेषज क्षारोऽग्नि शस्त्रमिति ।

तत्र, अधिरकाल जातानि अल्पदोषलिंगोपद्रवाणि भेषजसाध्यानि, मृदुप्रस्तावणाढ्यानि उच्छ्रितानि क्षारेण, कर्कश स्थिरपृथुकठिनानि आग्निना, तनुमूलानि उच्छ्रितानि क्लेदयन्ति च शस्त्रेण ।

सु. वि. ६/३

१) भेषज : अमिदकाला, शाल्यद्वारा

अल्पदोष, अल्पलक्षण व उपद्रव नसलेल्या, अधिरकारी अर्शावर भेषज

चिकित्सा करावी.

२) क्षारकर्म : मृदु प्रस्तुत अर्शाची

मृदु, परंतु मूळ खूप पसरलेले नसलेले व उंच अशा अर्शावर क्षारकर्म

करावे.

३) अग्निकर्म : कर्कश, स्थिर, पृथुक

रुक्ष, स्थिर, मोठे, कठीण अर्शावर अग्निकर्म करावे.

४) शस्त्रकर्म :

उंचावलेले परंतु पातळ मूळ असलेले व स्त्रावयुक्त अर्शावर शस्त्रकर्म करावे (म्हणजेच ते अर्श शस्त्रकर्माने काढून टाकावेत)

स्थानानुसार लक्षणे व चिकित्सा :

तृतीयावर्ताश्रित अर्श :

अर्शाचे मूळ गर्भाशय अंतस्त्वचेत असून वृद्धी गर्भाशय मुख व क्वचित अपत्यपथापर्यंत असते.

लक्षणे :

रुणसंवेद्य :

- अ) रजःस्त्रावाचे वेळी अत्याधिक स्त्राव
- ब) अनियमित रजःप्रवृत्ती
- क) रजोनिवृत्तीनंतर योनिगत रक्तस्त्राव

वैद्यसंवेद्य :

- अ) गर्भाशय वृद्धी (नियमित आकार)
- ब) गर्भाशय कठिण स्पर्श

व्यवच्छेदक निदान :

भ्रंश - शलाका परीक्षण केल्यास गर्भाशय मुख व गर्भाशय ग्रीवा यांच्या सीमा कळून येतात. (अर्शाची वृद्धी गर्भाशयापासून गर्भाशय मुखापर्यंत झाली असेल तर त्या अर्शाच्या कडेला गर्भाशय मुख स्पर्शाला जाणवते.)

चिकित्सा :

- अ) गर्भाशयाचे अतः अर्श असल्यास प्रथम लेखनकर्म करावे.
- ब) लेखनोत्तर - उत्तरबस्ति - कंजुजैत्र
- क) गर्भाशयशोधन - अभ्यंतरतः
काळाबोळ, शतपुष्पा, लताकरज
- ड) वारंवार अर्शोत्पत्ती असल्यास गर्भाशय निर्हरण

इ) अर्शाचे मूळ गर्भाशय अंतस्त्वचेत परंतु गर्भाशय मुखापर्यंत वृद्धी असल्यास वयाचा विचार लक्षात घेवून अर्शनिर्हरण किंवा गर्भाशय निर्हरण शस्त्रकर्म करावे.

द्वितीयावर्ताश्रित अर्श :

गर्भाशय मुख (बाह्य वा अभ्यंतर) व गर्भाशय ग्रीवा या ठिकाणी अधिक संख्येने / एक अर्शोत्पत्ती.

वैद्यसंवेद्य लक्षणे :

सुरूवातीला कोणतीही लक्षणे उत्पन्न होत नाहीत फक्त वैद्याला योनिपरिक्षणाचे वेळी दिसतात.

स्वरूप :

रक्तवर्णी अर्श सुरूवातीला लहान असलेले नंतर मोठे होवून अपत्यपथात (प्रथमावर्तत) येतात तेव्हा पुढील लक्षणे दिसून येतात.

रुणसंवेद्य :

- अ) सरक्त दुर्गंधी श्वेतस्त्राव
- ब) मलप्रवृत्तीनंतर योनिगत रक्तस्त्राव
- क) व्यवायोत्तर योनिगत रक्तस्त्राव
- ड) रजःकालानंतर अल्प योनिगत रक्त
- इ) रजोनिवृत्तीनंतर अल्प योनिगत रक्तस्त्राव

चिकित्सा :

- अ) अर्शनिर्हरण करून रक्तस्तंभन चिकित्सा
- ब) स्थूलमूल अर्श - क्षारसूत्रबंधन
- क) अर्शनिर्हरणोत्तर ब्रणावर चिकित्सा
- ड) तनुमूल अर्श - दहनकर्म चिकित्सा

प्रथमावर्ताश्रित अर्थ :

योनिबाह्यप्रदेशावर मूळ असून नंतर अपत्यपथाचे आत पसरतात.

(पत्तावरसारखे अर्थ)

लक्षणे :

रुणसंवेद्य :

अ) योनिबाह्यत्वचा कंडू

ब) कष्टसंग

वैद्यसंवेद्य :

प्रथमावर्त रक्षता अधिक प्रथमावर्त अवकाश कर्मी.

चिकित्सा :

अ) दहनकर्म - बिंदू पद्धतीने मुळाशी दहन

ब) दहनानंतर स्नेहन - शतधौतघृत, हरिद्रासिद्ध घृत किंवा चंदनसिद्धघृत, यष्टीमधू घृत

क) क्षारकर्म - प्रतिसारण पलाशक्षार, यवक्षार, अपामार्गक्षार

प्रकरण दहावे

निरुद्ध योनि

निरुद्ध योनि :

निरुद्ध = अवरुद्ध / विरुद्ध

च शा. २/८, सु.नि. १३/५४

अर्थ : संकुचित, आकुंचित, लहान

निरुद्ध योनि : संकुचित योनि

ग्रंथोक्त शब्द नाही परंतु ग्रंथोक्त सूचिमुखी योनि चा व्यापक अर्थ घेतल्यास निरुद्ध योनि (योनिबाह्यमुख व प्रथमावर्त) चा अर्थ लक्षात येईल.

योनिशब्देन भगोष्ठ अपत्यपथ गर्भाशयेन साकल्येन पृथक्त्वेन वा ।

योनिसाठी खालील रचनात्मक विकृतिचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

१) बाह्ययोनिमुख सुचिबत् / लहान असणे

२) योनिपटल विकृति

३) योनिपटल असणे

४) योनिछिद्र नसणे

प्रत्येक विकृतिचा विस्तृतपणे विचार करू :

१) बाह्ययोनिमुख लहान असणे : (Intravaginal prolapse)
ही विकृति विवाहोत्तर आढळून येते. कष्टसंग हे प्रमुख लक्षण घेवून रुग्णा येते. तसेच कधी कधी वंध्यत्वाचे परिक्षण करताना ही विकृती लक्षात येते.

चिकित्सा :

१) अंगुलीने योनिविस्फारण (सावदेहीक संमोहनाखाली)

२) शस्त्रकामाने योनिविस्फारण

२) योनिपटल विकृती : (Imperforated hymen)

यामध्ये योनिपटल भेद न होण्यामुळे पुढील लक्षणे आढळतात

अ) प्राथमिक अनातबः रजःप्रवृत्ती सुरू न होणे

ब) अधोदरशूलः महिन्यातील ठराविक दिवसांनी अधोदरशूल (तीव्र)

क) मूत्रप्रवृत्तीची लक्षणेः वारंवार मूत्रप्रवृत्ती सकष्ट मूत्रप्रवृत्ती,

मूत्रप्रवृत्ती न होणे

निरुद्ध योनि

परीक्षणे :

- अ) उदरपरिक्षणात अधोदराचे ठिकाणी उत्सेध
ब) योनिपरीक्षण : प्रथमावर्तत निळसर रंगाचा फुगा दिसतो.
क) गुदपरीक्षण : योनिउत्सेध

चिकित्सा :

स्वस्तिकाकार योनिपटल छेदन : (Septum)

३) योनिपडदा : (Septum)

योनिमध्ये उभा पूर्ण किंवा अपूर्ण पडदा असणे. या बरोबर बहुधा दोन गर्भाशय व दोन गर्भाशय मुख असतात.

लक्षणे : १) कष्टसंग

२) (कधी कधी कोणतीही लक्षणे दिसत नाहीत)

चिकित्सा : पडदा काढून (शल्यकर्मने) टाकणे

४) योनिछिद्र नसणे :

अ) पूर्णतः

ब) अपूर्णतः

पूर्णतः योनिछिद्र : ज्यावेळी पूर्णतः योनिछिद्र नसते त्यावेळी गर्भाशय सुद्धा पूर्णतः नसतो. परंतु स्त्रीत्वाची इतर लक्षणे त्या स्त्रिमध्ये असतात. त्यामुळे रुग्णा अनार्तव (प्राथमिक) हे लक्षण सांगते.

अपूर्णतः योनिछिद्र : प्रथमावर्ताच्या / अपत्यपथाच्याउर्ध्व एकवृत्तीयांश व अधो दोन वृत्तीयांश संगमस्थानी संकुचितता असते. गर्भाशयाचे कार्य प्राकृत असते.

लक्षणे :

अनार्तव, अधोदरशूल (वारंवार)

चिकित्सा :

शल्यकर्म

प्रकरण अकरावे

गर्भाशय अर्बुद

अर्बुद निरुक्ती :

अर्बु + विच्, तस्मै उदेति । - शब्दकल्पदुम

व्युत्पत्ती :

१) अर्थ हिंसने या अर्बु हिंसे तस्मै उदेति ।

- वाचस्पत्यम् ।

२) अरं बुन्दति । उबिन्दर (निशामने ।) अमरकोष

अर्थ :

ज्याचा उगम हिंसेसाठी, जखम करण्यासाठी होतो. ते अर्बुद. ज्या व्याधिची अनुभूती तसेच प्रसार शीघ्र होतो त्या व्याधीला अर्बुद असे म्हणतात. थोडक्यात ज्या व्याधिची अनुभूती किंवा निदान आणि प्रसार शीघ्र गतीने होतो आणि ज्यामुळे स्थानिक पेशींचा नाश, किंवा अवयवाचा नाश वा क्वचित् मृत्यु संभवतो त्या व्याधीला अर्बुद म्हणावे.

आयुर्वेदाच्या संहितापैकी चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता, अष्टांगहृदय, अष्टांगसंग्रह तसेच हारितसंहिता, माधवनिदान, भावप्रकाश व योगरत्नाकर यामध्ये अर्बुदाचा उल्लेख आढळून येतो.

वरील ग्रंथात उल्लेख असला तरी योनिस्थानी होणाऱ्या अर्बुदाचा विशेष असा संदर्भ वर्णन केला नाही परंतु व्यवहारात गर्भाशय अर्बुद तसेच गर्भाशयमुख अर्बुदाचे रूप आढळतात त्यासाठी अर्बुदाची सामान्य संकल्पना समजून घेवू त्यानंतर विशिष्ट अर्बुदाची लक्षणे, चिकित्सा यांचा सविस्तर विचार करू.

निदान व संप्राप्ती :

वाताभिघातप्लवनाद् ब्रणाद्वापि तथा पुनः ।
रक्तनाड्यः प्ररोहन्ति रुन्धन्ति च तथा पुनः ॥

तेन रक्तस्य मार्गस्तु रुध्यते तेन जायते ।

अर्बुदश्चमहास्थूलं मार्गरोषाश्च जायते ॥

हा. सं. दृ. स्था. ३७/१, २

गान्धप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संसृज्जिता मांसमभिप्रदूष्य ।

वृत्तं स्थिरं मंदरुजं महान्तम् अनल्पमूलं चिरवृद्ध्यापाम्

कुर्वन्ति मांसोपचयं तु शोफम् तमर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।

सु.नि. ११/१३, १४

हरितसंहितेनुसार वेगावरोध, उड्या मारणे किंवा व्रणामुळे रक्तवह नाड्या विभागल्या जावून नैसर्गिक रसरक्तसंवहनास अडथळा येतो व नवीन तयार झालेल्या नाड्यांमध्ये सुध्दा रक्तसंवहनास अडथळा झाल्याने रक्ताची गती खुंटते आणि त्या ठिकाणी रेंद असे अर्बुद तयार होते.

सुश्रुताचार्याच्या नुसार प्रकुपित दोष मांसाला दूषित करून (भावप्रकाशकार व माधवनिदानकार यांच्या मते मांसासह रक्ताची सुध्दा दुष्टी करतात) स्थानवैगुण्य असलेल्या भागांमध्ये (अवयवामध्ये) वृत्ताकार, स्थिर व दृढमूल व चिरकारी तसेच अपाकी मांसाचा विकृत उपचय निर्माण करतात त्यालाच अर्बुद असे म्हणतात.

अर्बुदाचे प्रकार : V, R, M, my

वातेन पित्तेन कफेन चापि, रक्तेन मांसेन च भेदसा च ।

सु.नि. ११/१४, १५

सुश्रुताचार्य, माधवनिदान, शार्ङ्गधरसंहिता, भावप्रकाश तसेच योगरत्नाकरांनी त्याचप्रमाणे भेलसंहिताकारांनी वातज, पित्तज, कफज, रक्तज, मांसज, मेदोज आणि चरकाचार्यांनी याचप्रमाणे फक्त रक्तज ऐवजी सिराज असा प्रकार वर्णन केलेला आढळतो.

स्त्रीरोगांतर्गत अर्बुदाचा विचार लक्षात घेता गर्भाशय या अवयवाशी निगडित अर्बुदाचा विचार येथे सविस्तर मांडत आहे. गर्भाशय हा अवयव मांस व रक्ताने बनलेला असल्याने रक्त व मांस दूषित होण्याने होणारा अर्बुद हा व्याधी स्त्रियांमध्ये निरनिराळ्या वातप्रकोपक, मांसप्रदोषज तसेच रक्तदोषज हेतूंनी उत्पन्न होतो.

गर्भाशय अर्बुद हे स्थानानुसार दोन प्रकारे :

१) गर्भाशय अर्बुद

२) गर्भाशय मुख अर्बुद

दोन्ही अर्बुदांचे हेतू, लक्षणे व चिकित्सा भिन्न भिन्न असल्याने प्रत्येकाचा वेगळा विचार मांडत आहे -

गर्भाशयमुखस्थ अर्बुद :

व्यावहारात या प्रकारचे रुग्ण अधिक आढळतात.

वय :

३५ वर्ष ते ६० वर्षांपर्यंत

हेतू :

- १) विवाहीत स्त्रियांमध्ये अधिक आढळतो
- २) बालविवाह किंवा लहान वयात विवाह
- ३) व्यावायाधिक्य
- ४) बहुप्रसवा
- ५) द्वितीयावर्तांशी केली जाणारी शस्त्रकर्म
- ६) गर्भनिरोधक गोळ्या अधिक प्रमाणात घेणे
- ७) अस्वच्छता (स्थानिक), कुपोषण
- ८) दैव

संप्राप्ती :

अतिव्यवायामुळे पुरुष प्रजनन मलाचा द्वितीयावर्तापाशी वारंवार संपर्क येतो. त्यामुळे तसेच अस्वच्छतेमुळे क्लेदाधिक्य होते. त्यामुळे स्थानिक पित्तामुळे व्रणोत्पत्ती होते. चिकित्सा न घेतल्यास व्रणग्रंथी निर्माण होवून अर्बुदोत्पत्ती होते. गर्भनिरोधक गोळ्या सतत घेतल्यास अवरोधजन्य संप्राप्ती घडून येते व स्थानवैगुण्य निर्माण होते. क्वचितवेळी प्रसवाचे वेळी किंवा इतर शस्त्रकर्मचे वेळी गर्भाशयमुखाशी व्रणोत्पत्ती होते. व्रणाची दुष्टी झाल्याने अर्बुदोत्पत्ती होते.

संप्राप्तीनुसार गर्भाशयमुखस्थ अर्बुदाचे प्रकार आढळतात -

१) ग्रंथीजन्य

२) व्रणज

लक्षणे :

१) योनिगत रक्तस्त्राव :

रजःकाळात योनिगत रक्तस्त्राव प्रभूत प्रमाणात असतो. मलमूत्रप्रवृत्तीचे वेळी प्रवाहणोत्तर योनिगत रक्तस्त्राव आढळतो. व्यवयोत्तर योनिगतरक्तस्त्राव आढळतो. रजःकाळाशी योनिगत रक्तस्त्रावाचा संबंध असतोच असे नाही.

२) योनिगत श्वेतस्त्राव :

सुरुवातीच्या अवस्थेत जलवत स्त्राव असतो. कालांतराने गडूळ किंवा रक्तमिश्रित असा दुर्गंधी स्त्राव आढळतो.

३) रजोनिवृत्तीनंतर योनिगत रक्तस्त्राव प्रभूत प्रमाणात असतो.

४) अधोदरशूल, काशर्य, कटीशूल

५) सदाह रक्त मूत्रप्रवृत्ती

६) मलावष्टंभ

७) पादशोथ, पादशूल

८) ज्वर, प्रभाहानि

परीक्षणे :

१) योनिपरीक्षण :

दर्शन :

योनिव्रणोक्षण यंत्राने पाहिल्यास गर्भाशय मुखाशी बारीक बारीक असंख्य ग्रंथी दिसून येतात. त्यामुळे गर्भाशय मुखाचा आकार अनियमित दिसून येतो. व्रण असल्यास व्रण दिसून येतो.

स्पर्शन :

ग्रंथीजन्य : स्पर्श मृदु, स्पर्शनोत्तर, रक्तस्त्राव

व्रणजन्य : स्पर्श कठिण, अचल गर्भाशय मुख

२) गुदपरीक्षण :

गर्भाशयमुखस्थ अर्बुदाची व्याप्ती पाहण्यासाठी गुदाचे अंगुलीपरीक्षण करावे.

३) स्त्राव परीक्षण: (पॅप स्मीअर)

योनिगत श्वेतस्त्रावाचे परीक्षण प्रयोगशाळेत केले जाते.

४) गर्भाशयमुख पेशीचे प्रयोगशालेय परीक्षण - (बायोप्सी)

गर्भाशय मुखाचा छोटा भाग प्रयोगशाळेत पाठवून परीक्षण करावे.

५) क्वचित वेळी व्याप्ती पाहण्यासाठी गर्भशय्या अंतःत्वचेचे प्रयोगशालेय परीक्षण केले जाते.

प्रसार :

१) प्रत्यक्ष प्रसार - द्वितीयावर्तातून (गर्भाशय मुखातून) तृतीयावर्तात (गर्भाशयात) प्रसार

२) लसिकामार्फत प्रसार

३) रक्तसंवहनामार्फत प्रसार

४) पेशीमार्फत प्रसार

अवस्थानुसार चिकित्सा :

१) प्रथमावस्था :

योनिगत श्वेतस्त्रावाचे किंवा गर्भाशय मुखाच्या प्रयोगशालेय परीक्षेत अर्बुदानिदान होते. अशावेळी गर्भाशय मुख दहन करून उपशम न मिळाल्यास गर्भाशय निर्हरण शस्त्रकर्म करावे.

२) द्वितीयावस्था :

गर्भाशय मुखातून गर्भाशयात अर्बुदाचा प्रसार होतो. रजोनिवृत्तीनंतर योनिगत रक्तस्राव वा रक्तमिश्रित योनिगत श्वेतस्राव असतो. गर्भाशया अंतस्त्वचा व गर्भाशय मुख यांचे प्रयोगशालेय परीक्षणोत्तर अर्बुदाचे निदान होते. अशावेळी अभिकर्म करून नंतर गर्भाशय निर्हरणाबरोबर प्रथमावर्ताचा उर्ध्व दोन तूर्तायांश भाग, लसिका ग्रंथी व पेशी यांचे निर्हरण करावे.

३) तृतीयवस्था :

प्रथमावर्ताचा पूर्ण भाग व्यास तसेच श्रोणिभ्रंतीची व्यासी लक्षात नेता शल्लकमार्ग, असाध्य असल्यास रेडियम थेरपी, केमोथेरपी द्यावी.

४) चतुर्थावस्था :

पुढील वाजूस बसते व मागे मलाशय याठिकाणी व्यासी झाल्यास गबिनीपर्यंत व वृक्कापर्यंत दुष्टी झाल्यास विषमयता वाढून मृत्युची शक्यता अधिक येते. अशावेळी लाक्षणिक चिकित्सा करावी.

लाक्षणिक चिकित्सा :

- १) रुग्णाला व रुग्णेच्या नातेवाईकांना व्याधीच्या व्यासीबद्दल कल्पना देऊन धीर द्यावा.
- २) अत्यधिक रक्तस्रावाने पांढूची लक्षणे दिसून आल्यास त्याप्रमाणे चिकित्सा करावी
- ३) शूलोपशमनासाठी निद्राजनक औषधे द्यावीत.
- ४) पादशोथ, पादशूल यासाठी लाक्षणिक उपपयोजना करावी.
- ५) तीव्र अग्निमांद्य असल्याने दीपन पाचन औषधे द्यावीत.
- ६) शय्याब्रणची चिकित्सा करावी.

गर्भाशयस्थ अर्बुद :

व्यवहारात या प्रकारचे रुग्ण गर्भाशयमुखस्थ अर्बुदापेक्षा संख्येने कमी

आढळतात.

वय :

५५ वर्ष ६५ वर्ष तसेच रजोनिवृत्तीच्या काळात.

हेतू :

- १) अनुवंशिकतेमुळे म्हणजेच मातृकुळात (आई, मावशी, आजी इत्यादी) इतिहास असणे
- २) अनपत्या वंध्यात आढळते.
- ३) काकवंध्या स्त्रीमध्ये आढळते.
- ४) गर्भधारण क्षम वयामध्ये इस्ट्रोजनच्या गर्भनिरोधक गोळ्या घेणे.
- ५) गर्भाशयस्थ अर्शाचा उपद्रव म्हणून
- ६) सावर्दिहिक व्याधीपेकी उच्चरक्तदाब, प्रमेह, मेदोवृद्धि इत्यादी जीर्ण विकारांचा उपद्रव म्हणून स्थानवैगुण्य झाल्यास.

संप्राप्ती :

वरील हेतूंनी स्थानवैगुण्य झाल्यास व्रणोत्पत्ती (गर्भशय्येमध्ये) होवून व्रणदुष्टी होते. स्थानिक पेशींचा नाश होवून पुढे अवयवांच्या प्राकृत कार्याची हानि होते. त्यामुळे अवेळी व प्रभूत प्रमाणात योनिगत रक्तस्राव वा पूयस्त्रावासारखी लक्षणे दिसून येतात. क्वचित वेळी स्थानिक मांसाची दुष्टी होवून त्याबरोबर रक्ताची दुष्टी व अवरोध उत्पन्न होतो. त्यामुळे मांसाचा विकृत उपचय होतो आणि ग्रंथीजन्य अर्बुदाची संप्राप्ती घडून येते.

श्रोणिस्थित अवयवांवर होणारे परिणाम :

- १) गर्भाशय अवकाश कमी होत (अर्बुदामुळे अवकाश व्यास झाल्याने पोकळी कमी होते)
- २) आर्तववह धमनी - वारंवार शोथ, दुष्टी
- ३) अंतफल - आकाराने वाढलेले, रक्तवर्णा
- ४) मूत्रगबिनी - स्थानभ्रष्ट
- ५) गर्भशय्या दुष्टी

लक्षणे :

अधिकांश गर्भाशय अर्बुद हे लक्षणविरहीत

रुग्णसंवेद्य :

१) रजस्त्रावावर परिणाम - प्रभूत योनिगत रक्तस्त्राव

- कष्टार्तव

दुर्गंधी योनिगत श्वेतस्त्राव - रक्तमिश्रित

२) अनपत्यता

३) अधोदरशूल

४) मलावष्टंभ

५) मूत्रसंग

६) काश्य, प्रमाहानि, रुक्षता

वैद्यसंवेद्य :

१) अधोदरवृद्धी

२) अधोदरउत्सेध

३) योनिपरीक्षण - गर्भाशय आकाराने मोठा

परिक्षणे :

- योनिपरिक्षण

- उदरपरिक्षण : १) स्पर्शन २) ताडन

- सोनोग्राफी

- लॅपरोस्कोपी

- गर्भाशय लेखन (नैदानिक)

लक्षणव्यवच्छेद :

१) गर्भधारणा

२) वस्तिपूर्णता

३) अंतःफलस्य ग्रंथी

४) गर्भशय्या शोथ

१०२

आयुर्वेदीय स्त्रीरोग विज्ञान

प्रसार :

१) प्रत्यक्ष प्रसार

२) लसिकामार्फत प्रसार

३) रक्तसंवाहनमार्फत प्रसार

४) पेशीमार्फत प्रसार

उपद्रव :

१) गर्भाशय पेशीचा नाश

२) कोथ

३) दुष्टी (स्थानिक)

४) रक्तस्त्राव - अर्बुदांतर्गत / उदरांतर्गत

५) गर्भाशय स्थानभ्रष्ट

६) शोथजन्य विकृति

७) अवरोधजन्य विकृति

प्रसारानुसार अवस्था :

१) प्रथमावस्था - गर्भाशयाशी मर्यादित

२) द्वितीयावस्था - द्वितीयावर्तित प्रसार

३) तृतीयावस्था - गर्भाशयलगत पेशीमध्ये प्रसार

४) चतुर्थावस्था - बस्ती व मलाशयामध्ये प्रसार

चिकित्सा :

अवस्थानुसार गर्भाशय अर्बुदाचे निर्हरण अथवा गर्भाशय निर्हरण शस्त्रकर्म करावे. (रजोनिवृत्तीच्या काळाचा विचार शस्त्रकर्मापूर्वी करणे आवश्यक असते.)

लक्षणविरहीत अर्बुद :

१) वारंवार तपासणी

२) गर्भाशयस्थ अर्बुदाचा आकार १२ सप्ताहाच्या गर्भपेक्षा कमी असल्यास नैदानिक परीक्षण वारंवार करावे.

गर्भाशय अर्बुद

१०३

- ३) आकार कायम राहिल्यास लाक्षणिक चिकित्सा करावी.
- ४) औषधी चिकित्सेत अर्बुदासाठी लेखन कल्पांचा अभ्यंतर उपयोग करावा.
चंद्रप्रभा वटी (शिलाजित युक्त), कांचनार गुग्गुळ, खदिरारिष्ट
- ५) स्थानिक चिकित्सा - स्थानिक स्नेहन स्वेदनोत्तर लेपचिकित्सा करावी.
अ) सर्जिकाक्षार + शंखचूर्ण
ब) कपोतविट् + कांस्यचूर्ण + गोमूत्र
क) राळ + कचोरा + पत्रांग + लोक्ष + रसांजन + जेष्ठ मध + मध
- ६) योनिगत श्वेतस्त्राव किंवा योनिगत रक्तस्त्रावावर लाक्षणिक चिकित्सा (स्त्रांभक चिकित्सा) करावी.
- ७) अर्बुदाचा आकार वाढत गेल्यास अर्बुद निर्हरण किंवा गर्भाशय निर्हरण शस्त्रकर्म करावे.

शस्त्रकर्म चिकित्सा :

- १) दुर्बिणीद्वारे अर्बुदनिर्हरण (छेदन) लेखन शस्त्रकर्म
 - २) उदरपाटनपूर्वक अर्बुदासह गर्भाशय निर्हरण शस्त्रकर्म
- व्यासी अधिक असल्यास शस्त्रकर्मोत्तर :

- १) रेडिओथेरपी
- २) केमोथेरपी

पथ्य :

- गोघृत (पुराण), शात्तीषटीक (जुने)
मुद्ग + पटोल, शिग्रु
रक्ष कटुरस, दीपनद्रव्ये
अपथ्य : पिष्टमय पदार्थ
अम्ल पदार्थ, गुरू, मधुरपदार्थ, अभिष्यंदी द्रव्य

प्रकरण बारावे

रक्तगुल्म

स्त्रीविशिष्ट आशयात होणारा गुल्माचा प्रकार म्हणजे रक्तगुल्म होय. यामध्ये रक्त या शब्दाचा अर्थ रज असा घेतला जातो.

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरुषस्य, गर्भकोष्ठार्तागमनदै शेष्यात् । **च.वि. ३/१३**

आयुर्वेद संहितावैकी चरकसंहिता सुश्रुतसंहिता, अष्टांगसंग्रह व काश्यपसंहितेमध्ये रक्तगुल्माचे वर्णन आढळते.

गर्भाशय व आर्तव (रज) या वैशिष्ट्यामुळे रक्तगुल्म स्त्रियांमध्येच आढळतो.

वय :

गर्भधारणक्षम वयातच होणारा व्याधी सामान्य संकल्पना
सामान्य कल्पना :

इत्थस्त्योरन्तरे ग्रन्थिः संघाती यदिवाऽवतलः ।

चयापचयवान् दृत्तः स गुल्म इति किरितः । **सु. च. ४२/४**

त्रिदोष संघात होवून वाताच्या अधिक्याने विषम चयापचय कोष्ठामध्ये (आशयामध्ये) होतो. गूढमूल असलेला (मूळ निश्चित नसलेला) असा हा दोष संघात एकमेकात मिसळलेला असतो व वातामुळे बुद्बुदाकृती गुल्म निर्माण होतो.

निदान :

ऋतावनाहारतया भयेन विरुग्णवर्गेणविनिग्रहेश्च ।

संस्तंभनोत्प्रेखनयोनितोषेणुल्मः स्त्रियं रक्तमवो ऽ स्पृशेति ॥

च.वि. ५/१८

- १) बहुप्रसव
- २) गर्भस्त्राव, गर्भपातोत्तर स्थानवैगुण्य
- ३) कष्टप्रसव

४) अतिव्याय

५) सूतिकापरीचर्या न पाळणे

६) वातप्रधान योनिव्यापद

७) व्यायवेगावरोध

८) मानसिक हेतू - भय, शोक, चिंता इत्यादी

९) स्त्रीरोगावर चिकित्सा न घेणे

निदान :

पारतन्यादवैशारद्यात् सततमुपचाराग्नुरोघाद्वा, वेगानुदीर्णानुपुरुषन्या

आमगर्भे वाऽप्यऽधिरपतिते ऽथवा ऽप्यधिर

प्रजाताया ऋतौ वा वातप्रकोपणान्यसेवमानायाः ।

क्षिप्र वातः प्रकोपमापद्यते ॥

च.नि. ३/१३, १४

संप्राप्ती :

स प्रकुपितो योनिमुखमनुप्रविश्यातवम्

उपरुणद्धि मासि मासि तदातवम्

उपरुध्यमानं कुक्षिमभिवर्धयति ॥

च.नि. ३/१४

निदानसेवनाने प्रकुपित वात स्थानवैगुण्य असलेल्या गर्भाशयात (गर्भाशय मुखातून) प्रवेश करतो. त्यामुळे आर्तवाचा (रजाचा) रोध होतो. हे अवरुद्ध रज दर महिन्याला गर्भाशयामध्ये साठून राहते व लक्षणे उत्पन्न करतो.

वायुः शोणितमादाय प्रतिश्रोत प्रपद्यते ।

गर्भाशयमुदावृत्तस्तस्या वहति शोणितम् ॥

मारुतश्च्युतगर्भया यदा मिथ्योपधर्यते ।

तस्याः स वायुरुद्धतः स्थिरत्वमुपपद्यते ।

संवृतं शोणितं तत्र मारुतो विषमं गतः ।

रजोवहाः समावृतः संस्तभयति गर्भवत् ॥

का.सं.खिलस्थान ९

पूर्वरेपे :

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध तुल्यक्षमत्वान्त्रकूजनानि ।

आटोपमाध्मानमपत्तिशक्ति आसन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ।

अ.नि.अ. ११/६३

१) उद्गारबाहुल्य

२) मलावरोध

३) तृप्ती

४) आंत्रकूजन

५) आटोप, आध्मान

६) अपचन (अविपाक)

७) अग्निवैषम्य

लक्षणै :

रूपावस्थेत वरील लक्षणे आर्तव वह स्त्रोतसाचे संदर्भात दिसून येतात.

१) आर्तवावरोध (अनार्तव)

२) मैथुन अनिच्छा

३) रजोदुष्टी

४) अनियमित रजःप्रवृत्ती

५) स्वन (योनिद्वारे अपान प्रवर्तन)

सगर्भावस्थेप्रमाणे लक्षणः

रुग्णसंवेद्य :

१) आर्तवावरोध (अनार्तव)

२) हृष्टास

३) अति ग्लानि

४) योनिविवृतता

५) योनिगत दुर्गंधी स्त्राव

वैद्यसंवेद्य :

- १) स्तनमंडल कृण्णता
- २) रोमराजी उद्गम
- ३) उदरवृद्धि
- ४) उदरावर सिराजाल दर्शन
- ५) गुल्म स्पर्शगम्य

गर्भे व गुल्म व्यवच्छेद :

विशेषं रक्तगुल्मस्य गर्भस्य च निबोध मे ।
अंगप्रत्यंगवान् गर्भस्तैरेव च विवेदते ॥
रक्तगुल्मस्तु दृढः स्यान्नोदवद्य विवेदते ।
स्थानात् स्थानं ब्रजन् गर्भो व्याविष्टं परिवर्तते ॥
नाभेरधस्तादुल्मो ऽ य व्याविष्टं विवर्तते ।
आनुपूर्व्येण गर्भश्च अहृत्यहनि वर्धते ॥
विपरीत हि गुल्मस्तु मन्दं नन्दं विवर्धते ।
ता तामवस्था गर्भस्तु मासि मासि प्रपद्यते ।
गर्भेणी नानसितं च ज्वर्यते दह्यते ऽ पि वा ।
गुल्मिनी ह्या निमित्तं तु ज्वर्यते दह्यते पि वा ॥
अस्मिन् विशेषे ऽ पि सति संदेहो जायते महान् ।
नानागर्भविकाराणां संकराश्चिद्वज्रे मत्तः ॥

का. सं. खिलस्थान १

- १) पिंडरुपात गुल्माची हालचाल जाणवते. गर्भाची अंगावयवांनी हालचाल जाणवते.
- २) गुल्माची वृद्धी होते. गर्भाशयाची वृद्धी होत नाही गर्भानुसार गर्भाशयाची वृद्धी होते.
- ३) गुल्मवृद्धी निश्चित क्रमाने होत नाही व मंद होते गर्भवृद्धी ही निश्चित क्रमाने होते.

- ४) गुल्मिणीला विनाकारण ज्वर, दाह लक्षणे उद्भवतात. गर्भेणीमध्ये विशिष्ट कारणांमुळेच वरील लक्षणे दिसतात.
- ५) गर्भाशय शूल व योनिगत श्वेतस्राव हे लक्षण गुल्म असताना होते. गर्भावस्थेत प्राकृततः ही लक्षणे उद्भवत नाहीत.

उपद्रव :

ज्वराश्चिश्वासकाशशोषकार्शरतिव्याथाः ।
शोफश्चोपद्रवा गुल्मे तांश्चिकित्सेत् स्वभेषजैः ॥

का. सं. खि. १

ज्वर, अरुचि, श्वास, कास, शोष, कार्श्य, अरति व शूल तसेच शोथ हे गुल्माचे उपद्रव आहेत.

असाध्य लक्षणे :

- १) क्रमाने वाढणारा परंतु व्याप्ति अधिक असणारा
- २) सिरा जाल यांनी व्याप्त असणारा
- ३) कासवाच्या पाठीप्रमाणे उंच व कठीण असणारा
- ४) दृढ मूल असणारा
- ५) उपद्रवांनी युक्त असणारा

चिकित्सा :

चरकोक्त चिकित्सा :

- १) गर्भकाल संपल्यावर म्हणजेच १० वा महिना संपल्यावर चिकित्सा करावी. (या काळात गर्भ व गुल्म यातील संशय नष्ट झाल्याने संशयरहित चिकित्सा करता येईल. गुल्माची उष्ण तीक्ष्ण चिकित्सा गर्भाचा उपघात करणारी ठरते. व ती या काळानंतर योग्य पद्धतीने करता येते म्हणून साध्यता वाढते.
- २) स्नेहन स्वेदन पूर्वक स्नेहविरचन द्यावे

रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वमेव च ।

३) गुल्मशिथिलीकरण - पलाशक्षार २ भाग + घृत १ भाग + तैल १

भाग शिजवून

४) भेदन झाल्यास योनिशिथोधन

पिचू :

- अ) पलाशक्षार + निवडुंगेक्षीर
- ब) शुष्कमत्स्य + वाराहमत्स्यपित्तभावितवस्त्र
- क) पलाशक्षार + गुळ + मध + किण्व
- ५) अभ्यंतर - लेहन - निलोत्पल क्षार + मध + घृत
- ६) बस्ति - पलाशक्षार + दूध गोमूत्र + दशमूल काथ
- ७) योनिगत रक्तस्त्राव असल्यास अभ्यंतरतः

अ) मांसरस + भात

ब) मद्य (नवमद्य) पान

क) अभ्यंग - घृत किंवा तैल

९) रक्तस्त्राव अधिक झाल्यास रक्तपित्तहर चिकित्सा करावी (रुधिरे

अतिप्रवृत्तिः तु रक्तपित्तहरीः क्रिया)

१०) शूल अधिक असल्यास -

घृत किंवा तैल - स्वेदन

तित्तिर किंवा कोंबडा यांचे मांससेवन

अम्लद्रव्य सिध्द घृत सेवन

११) उत्तरबस्ति - जीवनीय सिध्द घृत

१२) अनुवासन बस्ति - (रक्तस्त्राव अधिक असल्यास तित्तद्रव्यांनी सिध्द घृत्ताने

अनुवासन.

सामान्य चिकित्सा सूत्र :

- १) गर्भ व गुल्म यांचा व्यवच्छेद करून निश्चितीनंतरच गुल्म चिकित्सा करावी.
(यासाठी आधुनिक परीक्षाणांचा अवलंब करावा)
- २) चिकित्सा करण्यापूर्वी जेष्ठ अनुभवी वैद्याचा सल्ला घ्यावा.

- ३) गुल्मनिश्चितीपूर्वी योनिगत रक्तस्त्राव झाल्यास रक्तस्तंभन चिकित्सा करावी.
- ४) गुल्मनिश्चितीनंतर योनिगत रक्तस्त्राव असल्यास उपेक्षा करावी. परंतु अधिक प्रमाणात असल्यास स्त्रीचे बलरक्षण करून रक्तप्रदराप्रमाणे चिकित्सा करावी.

बलरक्षणार्थ - मांसरससिध्द यूष स्निग्ध, द्रवाआहार, ओदन

५) गुल्मसंप्राप्तीमध्ये प्रमुख दोष वात असल्याने वाताची चिकित्सा करावी.

६) गुल्म शिथिलीकरण चिकित्सा

७) गुल्म भेदन चिकित्सा

८) अग्निदीपन चिकित्सा

मंटेड ग्रौ वर्धते गुल्मः प्रदिसे तु प्रशान्यति ।

शमप्रकोपो दोषाणां सर्वेषां यत्तदाश्रयो ।

अ.सं.चि. १६/५२

विशेष चिकित्सा :

स्थानिक : कल्क -

अ) अर्कक्षीर + तिलकल्क

ब) यवक्षार + तिलकल्क

क) अर्कक्षीर किंवा यवक्षार + मांस

पिचू :

वाराहपित्त किंवा मत्स्यपित्त भावित् वस्त्राचा पिचू

वर्ति :

यवक्षार + गुड + किण्व + मध

धूम :

वचा + कुष्ठ + घृत

उत्तरबस्ति :

अ) गोमूत्र + क्षीर

ब) गोमूत्र + यवक्षार + दशमूलकाथ सिध्द क्षीर

शोधन निरुह बस्ती :

दशमूलकाथ + गोमूत्र + क्षीर + सैधव + तैल

(वरील सर्व चिकित्सा गुल्मभेदन करण्यासाठी)

अभ्यंतर चिकित्सा :

- अ) तिलकाध + गुड + शुण्ठी + हरिद्रा + भाङ्गी + घृत
 - ब) पिंपळी + देवदार + भाङ्गी + लताकरंज
 - क) अजमोदा + यवधार
 - ड) हरितकी + यवधार + सौवर्चल + गोमूत्र
- (भेदन क्षाल्यावर शेषदोष निर्हरणार्थ)
- १) घृतसेवन - पंचगव्य घृत , षट्फल , तिक्तकघृत
 - २) आहार - मांसरस + ओदन
 - त्रिकटू + अजमोदा + लसूण
 - ३) कल्प - कांकायन गुटी , नाराच रस , वडवानल रस
 - ४) अपुनर्भव चिकित्सा
- पंचकोलासव , च्यविकासव , कुमारिआसव , पिप्पल्यासव , अभयारिष्ट

□

प्रकरण तेरावे

स्त्री-वन्ध्यात्व

आयुर्वेदाच्या अनेकविध ग्रंथामध्ये स्त्री-वन्ध्यात्वाचे वर्णन आढळते. याचा एकत्रितपणे विचार या प्रकरणामध्ये केला गेला आहे.

व्याख्या :

स्त्री ला वंध्या ही संज्ञा केव्हा प्राप्त होते याबद्दल खालील उल्लेख आढळतात.

१) स्त्र्यायत्यस्यां गर्भ इति स्त्री, अनेन वंध्यां निरस्यति ।

च.शा. ४ टीका

जी (स्त्री) गर्भधारणा करू शकते ती स्त्री इतर सर्व वंध्या

२) वन्ध्यां नष्टातवाम् विद्यात् । सु. उ. ३८/१० मा.नि. ६२

ज्या स्त्रीचे आर्तवप्रवर्तन नष्ट झाले आहे तिला वन्ध्या म्हणावे. (येथे आर्तव हा शब्द रजःप्रवृत्ती व स्त्रीबीज या दोन्ही अर्थी व्यावा.)

वरील वर्णनावरून जी स्त्री गर्भधारणा करण्यास असमर्थ असते तिला वंध्या अशी संज्ञा प्राप्त होते. स्त्रीच्या आयुष्यातील बाल्यावस्था (रजःप्रवृत्तीचे पूर्वी) व वृद्धावस्था (रजोनिवृत्तीनंतर) ह्या दोन भवस्था सोडून मध्यमावस्था किंवा तादृश्यावस्था किंवा प्रजननकालावस्था ही अवस्था गर्भधारणेस योग्य असते. वंध्यात्व ह्या लक्षणाचा सविस्तर विचार करण्यापूर्वी गर्भधारणेस आवश्यक असलेल्या घटकांचा प्रथम विचार करू -

१) वयः

पंथाविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु योऽव्यो ।

समत्वागतवीर्यो तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥

सु.सू. ३५/१३

सर्वधातू परिपक्व झालेल्या २५ वर्ष वयाच्या पुरुषांनी सर्वधातू परिपक्व अशा २५ वर्ष पूर्ण वयाच्या स्त्रीशी समागम केल्यास अपत्यप्राप्ती होते.

२) चतुर्विध घटक :

ध्रुवं घटुर्णा साभिच्याद् गर्भ स्याद्विधिपूर्वकम् ।
ऋतुक्षेत्रान्दुर्बीजानां सामग्र्यात् अंकुरो यथा ॥

सु.शा. २/३३
ज्याप्रमाणे अंकुरोत्पत्तीसाठी ऋतु, क्षेत्र, अम्बू, बीज यांचे एकत्रीकरण आवश्यक असते. त्याचप्रमाणे गर्भधारणेसाठी ऋतु (ऋतुकाल) क्षेत्र (प्रजनन अवयव), अम्बू (आहार) बीज (स्त्रीबीज व पुरुषबीज) यांचे विधिपूर्वक (समागमपूर्वक) एकत्रीकरण आवश्यक असते.

३) सत्व व आत्म्याचा विचार :

शुध्दे शुक्रातवे सत्व स्वकर्मक्लेशोदीतः ।
गर्भ संपद्यते युक्तिवशात् अग्निरिवारिणी ॥

अ.हृदय.शा. १/१
शुध्द शुक्र व शुध्द आर्तवाचे संयोगाचे वेळी (स्वकर्म व अक्लेश) असा आत्मा प्रवेश करतो व गर्भउत्पत्ती होते. (यावरूनच गर्भधारणेच्या वेळी आत्मप्रवेश व क्लेशरहित मनाचे महत्व आहे असे आढळून येते.

अशा तऱ्हेने करील सर्व घटक गर्भधारणेसाठी आवश्यक असतात. त्यापैकी एखादा घटक सुध्दा दुष्ट किंवा विकृत असल्यास गर्भधारणा होऊ शकत नाही. म्हणूनच या सर्व घटकांचा वंध्यत्वाच्या दृष्टीने विचार करणे आवश्यक आहे. म्हणजेच थोडक्यात वंध्यत्वाच्या कारणांचा विचार सविस्तरपणे पुढे मांडत आहे.

वंध्यत्वाची कारणे:

१) वयु :

स्त्रीला वयाच्या १२ व्या वर्षापासून रजःप्रवृत्ती सुरू होते. त्यावरूनच तिचे आर्तववह स्रोतस गर्भधारणेच्या दृष्टीने कार्यरत झाले असे आनुमान करता येते.

वत्सरात् द्वादशाद्वयं याति पंचाशतः क्षयम् । वा. शा. १/७

१२ व्या वर्षापूर्वी म्हणजेच बाल्यावस्थेत धातू परिपूर्ण नसतात तसेच त्यावेळी आर्तववह स्रोतसाची पूर्णतः वाढ झालेली नसते. अशा वेळी गर्भधारणा होवू शकत नाही. तसेच वयाच्या ५० व्या वर्षानंतर म्हणजेच रजोनिवृत्तीनंतर धातूक्षय होऊ लागल्याने गर्भधारणा होऊ शकत नाही.

स्त्रीच्या शरीराची परिपूर्णता व स्त्रीविशिष्ट क्रिया यावर शुक्र धातूचे नियंत्रण असते.

२) ऋतु :

गर्भधारणेस योग्य अशा ऋतुचा विचार करताना ऋतुकाल अवस्था, व्यवायासाठी योग्य काल या दोहोंचा विचार करणे आवश्यक आहे.

मैथुनासंबंधी नियमांचा विचार पाहता रात्रीचा पहिला प्रहर हा योग्य सांगितला आहे. तसेच स्त्रीशी केव्हा समागम करावा यासंबंधी पुढीलप्रमाणे वर्णन आढळते.

अतश्चतुर्थी वरीत्यादष्टमी दशमी तथा ।

द्वादशी वापि या रात्रिस्तस्यां तां विधिना भाजेत् । भा.प्र. २/१५

रजत्वावानंतर ४ व्या, ६ व्या, ८ व्या, १० व्या व १२ व्या दिवशी स्त्रीसंबंध ठेवल्यास तो काळ गर्भधारणेस योग्य ठरतो. कारण त्याच काळात म्हणजेच ऋतुकाळात प्रसादरूप रजोत्पत्ती अर्थात बीजोत्पत्ती होत असते.

गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते, शुध्दास्नातां ।

स्त्रियमव्यापन्ना योनिशोणितगर्भाशयामुमुमती आचक्ष्महे ॥

च.शा. ४/७

अशा तऱ्हेने ऋतुकाल कफाधिक्य असल्याने गर्भधारणेस योग्य ठरतो. त्याव्यतिरिक्त ऋतावतीत कालात पित्ताधिक्य व रजःकाळात वाताधिक्य असते. या दोन्ही अवस्था गर्भधारणेस अयोग्य असतात. दोषवैषम्यामुळे ऋतुचक्र नियमित नसल्यास गर्भधारणा होऊ शकत नाही.

३) क्षेत्र :

क्षेत्रभूता स्मृता नारी

बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।

मनुस्मृती

या पंक्तिनुसार स्त्रीपुरुषबीजाचा संयोग होणे व गर्भधारणा होणे हे सर्व स्त्रीच्या आर्तववह स्त्रोतसात होत असल्याने आर्तववह स्त्रोतस रचनात्मक प्राकृत असणे आवश्यक असते. आतववह स्त्रोतसाची म्हणजेच आर्तवार्ता योनिची विकृती असल्यास गर्भधारणा होऊ शकत नाही. या विकृती जन्मजात किंवा जन्मोत्तर होवू शकतात. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे -

यदा ह्यस्या शोणिताख्ये बीजे गर्भाशयस्य ।

निर्वतकं बीजं प्रदुष्यति तदा वंध्या जनयति ॥

भा.प्र. २/४२

गर्भाशयस्थे गर्भाशय निर्माण होताना बीजविकृति (गर्भाशय निर्माण करणारा बीजभाग) झाल्यास त्या स्त्रीच्या आर्तवार्ता योनिच्या रचनात्मक विकृतिमुळे ती स्त्री वंध्या संशेला प्राप्त होते. अशा प्रकारची विकृति पुढीलप्रमाणे आढळून येते -

- १) आर्तवार्ता योनि नसणे किंवा आर्तवार्ता योनिची पूर्णता वाढ नसणे
- २) योनिपटल विकृति
- ३) योनिमुख किंवा गर्भाशय मुख्य सूचीवत् असणे
- ४) आर्तववह धमनी अवरोध असणे
- ५) अंतःफलाची आवश्यक तेवढी वाढ न होणे

जन्मोत्तर विकृती या पुढील कारणाने होतात -

• **योनिव्यापदः**

न शुक्रं धारयत्येभिदोषैर्योनिरुपद्रुता ।

तस्मादर्धं न गृह्णति ।

च.वि. ३०/३७,३८

• **स्रोतसविधता :**

तत्र विध्यां वन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वं आर्तवनाशश्च ।

सु.शा. ९/१२

• **योनिपथः :**

ते तु योनि उपपन्ति आर्तवं च ।

सु.नि. २/१७

• **सावदहिक व्याधि :**

राजयक्ष्मा, पांडू या सारख्या अपतर्पणात्मक व्याधींचा उपद्रव म्हणून वंध्यत्व आढळते

• **स्थानिक कारणे :**

वारंवार गर्भाशय लेखन तसेच योनिदुष्टी यामुळे गर्भधारणा होऊ शकत नाही. कचित्तेवढी यामुळे गर्भाशय संकोच, आर्तववह धमनी अवरोध इत्यादी रचनात्मक विकृति होऊ शकतात.

• **आर्तवार्ता योनिची स्थिती प्राकृत नसणे :**

उदावार्ता, अंतर्मुखी, संस, भ्रंश, महायोनि इत्यादी मुळे शुक्र धारण योग्य तऱ्हेने न झाल्याने गर्भधारणा होऊ शकत नाही.

अशा तऱ्हेने आर्तवार्ता योनिची जन्मजात किंवा जन्मोत्तर विकृति असणे हे वंध्यत्वाचे कारण घडते.

४) **अम्बु :**

या शब्दाचा अर्थ दोन प्रकारे विचार करणे आवश्यक आहे.

अम्बु म्हणजे रस हा अर्थ घेतल्यास पोषक आहारामुळे आहाररस प्राकृत निर्माण झाल्याने त्यापासून प्रसादरूप रजाची उत्पत्ती होते. परंतु अल्पपोषण किंवा कुपोषण आणि आहारविकृतीमुळे प्रसादरूप रजाची विकृति झाल्याने गर्भधारणा होऊ शकत नाही. शुक्रक्षय हे सुद्धा वंध्यत्वाला कारणीभूत घडते.

वातादीकुणपग्रंथीपूयबीणमलावह्यम् ।

बीजासमर्थं रेतोसम् ।

अ.इ.दय.शा. १/१०

अम्बु याचा अर्थ स्थानिक अम्बु धातू असा घेतल्यास प्रथमावार्ताच्या ठिकाणी अम्बुपरा प्राकृत अम्बु धातू (क्लेद) पुरुष बीजाच्या मार्गक्रमणाला (प्रवासाला) उपयोगी ठरतो. अन्यथा शुष्कता असल्यास किंवा पित्ताधिक्य असल्यास पुरुष बीज गर्भाशयात

प्रवेश करू शकत नाही. (व त्याला मृतत्व येते व योनिबाहेर टाकले जाते) यासाठी आवश्यक असे स्त्री शुक्रस्रवण समागमाचे वेळी होत असते.

योषितोऽपि स्रवन्त्येव शुक्रं पुंसः समागमे । भा.प्र. १/७२

५) बीज :

याठिकाणी बीज याचा अर्थ स्त्रीबीज म्हणजे शुध्द आर्तव व पुरुषबीज असा घेणे सोयीस्कर ठरेल. या बीजाला विविध कारणांनी अबीजत्व येते म्हणजेच गर्भधारणा होऊ शकत नाही.

आर्तवमपि त्रिभिदोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः ।

समस्तैश्चोपसृष्टमबीजं भवति । सु.शा. २/५

रजोदुष्टी वा आर्तवदुष्टीमुळे बीजविकृती झाल्याने गर्भधारणा होऊ शकत नाही.

६) विधि :

स्त्री-पुरुष संयोग हा विधिवत् होणे हे गर्भधारणेच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. व्यवयासंबंधी योग्य ते नियम पाळणे आवश्यक असते. अन्यथा पुढील विधियोपांमुळे गर्भधारणा होऊ शकत नाही.

● विकृत आसने :

न्युब्जावस्थेत मैथुन इत्यादी

● समीरणा नाडीवर शुक्रोत्सर्गः

प्रधानभूता मदनातपत्रे समीरणा नाम विशेषनाडी ।

तस्या मुखे यत्पतितं तु वीर्यं निष्कलम् स्यात् ।

भा.प्र. पूर्वखंड २/१८

● कष्टसंग :

उदा. परिप्लुता योनिव्यापद

● अकाली व्यवाय :

ऋतुकालाव्यतिरिक्त व्यवाय

● मानसिक कारणे :

लज्जा, संकोच इत्यादीमुळे

७) आत्माप्रवेश :

शुक्र शोणित संयोगाचे वेळी आत्माप्रवेश न झाल्यास, जीवप्रवेश न झाल्यास त्याला गर्भधारणा ही संज्ञा प्राप्त होत नाही.

शुक्रशोणित जीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भसंज्ञा भवन्ति ।

च.शा. ४/६

शुक्रशोणित गर्भशयस्थं आत्मप्रकृतितिविकारसंमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते ।

सु.शा. ५/३

८) मन :

स्त्री-पुरुष गर्भधारणेच्या इच्छेने एकत्र आल्यास गर्भधारणा होते. चरकाचार्यांनी गर्भधारणेसाठी मानसिक प्रसन्नतेची आवश्यकता वर्णन केली आहे.

तत्रात्यशिता शुधिता पिपासिता भीता विमनाशोकार्ता कृध्वाऽन्यं च

पुंसासमिच्छन्ति

मैथुने चातिकांमा वा न गर्भं धत्ते ।

च.शा. ८/६

९) समययोग :

वरील सर्व घटकांचे एकत्रीकरण एकाच वेळी सम्यक् रितीने न झाल्यास गर्भधारणा होऊ शकत नाही. अर्थात वरील पैकी एकही घटक विकृत असल्यास वंध्यत्व येऊ शकते.

भेलसंहितेमध्ये एकत्रित विचार आढळतो :

बीजदोषाद्याथा सस्यं न सम्यग्विप्ररोहिणी ।

मातापित्रोस्तु दोषेण तथा गर्भः प्रयच्छति ॥
तस्मात् सम्यग्प्रसाहाराद्युत्काले ५ थ दम्पती ।
संयोगमेयातां स्मरन्तौ मनसा विभूम् ॥
विकृताः स्युरगर्भा वै रसा पथ्यानिबेवणैः ।
संधारणाद्वा वेगानां योनिदोषाणां वा पुनः ।
योनौ दोषोपहृद्यायां स (न) गर्भीश्रवतिष्ठते ।

भेल सं. शा. २/२५

व्यवच्छेदक निदान :

वंध्यत्व हे लक्षण स्वतंत्र वा परतंत्र स्वरूपात अनेकवेळा आढळते. म्हणूनच वंध्यत्व या लक्षणाचे व्यवच्छेदक निदान करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

अ) योनिव्यापद :

विविध योनिव्यापदाचा उपद्रव म्हणून वंध्यत्व हे लक्षण आढळते.

----- विश्रित्योनिजा गदाः ।

न शुक्रं धारयेत्येभिदोषैर्योनिरुपद्रुता ।

तस्माद्गर्भं न गृह्णति स्त्री गच्छत्यभयान् बहुत् ।

च. वि. ३०/३७, ३८

- शुक्रधारणा न होणे
- गर्भधारणा न होणे

पुढील योनिव्यापदामध्ये वंध्यत्व हे लक्षण स्वरूप आढळते.

- असृजा योनिव्यापद - ऋतुविकृति
- अरजस्का योनिव्यापद - बीजविकृती, धातुक्षीणता
- अचरणा योनिव्यापद - क्षेत्रविकृती
- अतिचरणा योनिव्यापद -

बहुशो भैशुनाधरणादतिधरणा सा च म्लेच्छजनित कण्डूयोगात्

बहुभैशुनाधरणादतिधरणा बीजं गर्भागुरुजननं न लभते ।

अत एवेकं तयोर्बीजं न विंदतीति ॥

आतंकदर्पण टीका

- शुष्का योनि - क्षेत्रविकृति, अम्युक्षय
- षण्डी योनि - बीजविकृति
- परिप्लुता योनि - ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ।
- सूचीमुखी योनि - क्षेत्रविकृती
- अंतर्मुखी योनि - क्षेत्रविकृती
- वाग्मिनी योनिव्यापद - बीजविकृती
- पुत्रघ्नी योनिव्यापद - बीजविकृती / क्षेत्रविकृती

ब) रजोदुष्टी :

आर्तवमपि शुक्रवत् उपसृष्टं अबीजमेव ।

अ. सं. शा. १

क) योन्यर्श :

ते तु योनिं उपज्जन्ति आर्तवं च ।

सु. नि. २/१७

ड) योनिरेग :

रक्तगुल्म, अर्बुद

इ) सावदहिक व्याधि :

राजयक्ष्मा

शोष

मज्जाक्षय

बंध्यत्वाचे ग्रंथोक्त प्रकार :

आयुर्वेदाच्या हारितसंहिता, चरकसंहिता, माधवनिदान या ग्रंथामध्ये बंध्यायोनिचे प्रकार केलेले आढळतात. त्यापैकी व्यवहारात आढळणारे असे हारितोक्त सहा प्रकार आहेत -

बंध्या स्यात्प्रकोरणे बाल्येनाव्ययवा पुनः ।

गर्भकोष्ठस्य भंगगद्वा तथा धातुक्षयादपि ।

जायते न च गर्भस्य सम्भृतिश्च कदाचन ।

काकबंध्या भवबंधका अनप्यता द्वितीयका ।

गर्भस्त्रावी तृतीयाऽथ कथिता मुनिमुत्तमैः ।

मृतवत्सा षतुर्थी स्यात्पंचमी च बलक्षयात् ।

हा. सं. तृतीयस्थान अ. ४८/३

- बाल्यावस्थेमुळे वंध्यत्व
- गर्भकोषभंग / धातुक्षयामुळे
- काकवंध्या
- अनपत्या
- गर्भस्त्रावी
- मृतवत्सा
- बलक्षयामुळे वंध्यत्व

माधवनिदान या ग्रंथात वंध्यत्वाचे दोन प्रकारे विभाजन केलेले आढळते.

वन्ध्याङ्गनांनां नवधा प्रभेदाः प्राकीर्तिताः प्राक्तनवैद्यवर्यैः ।
तत्रादिवन्ध्या प्रथमा तु बोध्या तदुद्भवः स्यादतिपापकर्मभिः ॥
रक्तेन वातेन तथैव पितेन श्लेष्मणा घापि समस्तदोषैः ।
एवं भवेत् पञ्चविधाऽथ तिस्त्रो भूतेन दैवेन तथाऽभिचाराद् ॥
तथा प्रकारान्तरेतोऽपि वन्ध्या षतुर्विधा संकथिता पुनश्च ।
तत्रादिमा वै गदिता तु गर्भस्त्राविण्यथाऽन्या मृतपुत्रिका च ।
कन्याप्रसूः स्याच्च मता तृतीया सकृत्प्रसूया नियतं षतुर्थी ।
एवैव लोके किल काकवन्ध्या निगद्यते वैद्यजनैरवश्यम् ।
तथैव वन्ध्या भवतीह नारी तथैव वन्ध्योऽपि पुमान् प्रकीर्तितः ।
तच्छुक्रमध्यास्थितदोषजातैः सर्व सुधीभिः स्वधियैव बोध्यम् ॥

का. नि. परिशिष्टम् वन्ध्यारोगनिदान १/५

९ प्रकार :

१) वातज	२) पित्तज	३) कफज	४) त्रिदोषज
५) रक्तज	६) भूतज	७) दैवज	८) अभिचारज
९) आदिवन्ध्या			

४ प्रकार :

- १) गर्भस्त्राविणी
- २) मृतपुत्रिका
- ३) कन्याप्रसूता
- ४) काकवन्ध्या

चरकोक्त :

- १) अप्रजा
- २) सप्रजा

परिक्षणे : (नैदानिक)

१) सार्वदेहिक परिक्षणे :

- अ) नाव, वय, पक्षा, व्यवसाय इत्यादी
- ब) रजोइतिहास
- क) प्रसव इतिहास
- ड) पूर्वोत्पन्न व्याधी इतिहास
- इ) शस्त्रकर्म इतिहास
- ई) कुटुंब नियोजन साधनांचा इतिहास
- उ) व्यवाय इतिहास
- ऊ) सर्व स्रोतस परीक्षण

२) स्थानिक परीक्षणे :

- अ) बाह्योनिपरीक्षण
- ब) आर्तववह स्रोतस परीक्षण
- क) योनिस्त्राव परीक्षण

आधुनिक मतानुसार :

१) प्रयोगशालेय परीक्षणे :

- अ) रक्तपरीक्षण - रक्तगट
- व्ही. डी. आर. एल.

एच्.आय्.व्ही.
हार्मोनल तपासणी

- ब) मूत्रपरीक्षण
 - क) योनिस्त्राव परीक्षण : फर्न टेस्ट इत्यादी
 - ड) गर्भशय्या परीक्षण : एंडोमेट्रियल ब्रायोप्सी
- २) आर्तववाहिनी अवरोध तपासणी :

- अ) एच्.एस.जी. (हिस्टेरो साल्कीनोग्राफी)
- ब) लॅपरोस्कोपी
- क) हिस्टेरोस्कोपी

३) अल्ट्रासोनोग्राफी :

४) बीजनिर्मिती परीक्षण : कॉलिकल स्टडी

चिकित्सा (आयुर्वेदोक्त)

- १) निदानपरिवर्जन
- २) सार्वदेहीक व्याधीची चिकित्सा
- ३) आर्तववह स्त्रोतसगत व्याधीची चिकित्सा
 - अ) धातुबृहण चिकित्सा
 - ब) पंचकर्म - वमन, विरेचन, नस्य इत्यादी
 - क) उत्तरबास्ति
 - ड) योनिदुष्टी चिकित्सा
- ४) ग्रंथोक्त योग -
 - अ) बृहत्शतावरी घृत - चरकसंहिता
 - ब) काशमर्यादी घृत, शतावरी घृत, फलघृत - अष्टांगहृदय अष्टांगसंग्रह
 - क) अष्टांगधाकबाधेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।

ऋतुस्नाताऽङ्गानां प्रातं पीत्वागर्भदधाति हि ॥

यो.र. योनिव्यापद

ड) एरंडस्य तु बीजानि मातुलुंगस्यैव हि ।
सर्पिषा पश्चिष्टानि पिबेत् गर्भदानि च ।

यो.र. योनिव्यापद

इ) ज्ञात्वा योनिविशुद्ध्यं तत्र दद्यान्महौषधम् ।
क्षेताद्रिकर्णमूलं च पानं गोक्षीरसंयुतम् ।
वन्ध्यानां गर्भजननं भवेत्तलक्षणाञ्चितम् ।

हा.सं. तृतीयस्थान ४८

ई) कृष्णापराजितामूलं वस्त्राक्षीरेण संपिबेत् ।
ऋतुस्नातां श्रद्धं या तु वन्ध्या गर्भवती भवेत् ।

धै.र.

उ) पिप्पली शृंगबेरश्च मरिचं नागकेशरम् ।
घृतेन सह पीतव्यं वन्ध्याऽपिलभते सुतम् ।

धै.र.

आधुनिक चिकित्सा :

१) सार्वदेहिक आरोग्य सुधारणे :

- अ) आहारयोजना
- ब) कुपोषण / रक्तक्षयाची चिकित्सा
- क) स्थौल्यावर चिकित्सा
- ड) जुनाट व्याधीची चिकित्सा
- इ) व्यावायासंबंधी योग्य तो सूक्ष्मा

२) रचनात्मक विकृती असल्यास :

- अ) सहज विकृती असल्यास शस्त्रकर्म उदा. निरुद्ध योनि
- ब) आर्तववह वाहिनी अवरोध असल्यास शस्त्रकर्म
- क) गर्भाशय प्राकृत स्थितीत ठेवण्याचे शस्त्रकर्म
- ड) लॅपरोस्कोपीक निदान व चिकित्सा

३) बीजनिर्मितीचे कार्य सुधारणे

50 mg - 150 mg

अ) गोळ्या - क्लोमिफेन सायट्रेट

५० मि.ग्र. ते १५० मि.ग्र. (आवश्यकते नुसार)

ब) ह्युमन मेनोपॉजल गोर्नडोट्रोफीन

क) ह्युमन कोरीऑनिक गोर्नडोट्रोफीन

Human chorionic gonadotropin

पुरुष वंध्यत्व :

कारणे :

- १) बीजोपघात (वीर्यदोष)
- २) ध्वजोपघात (शिस्नदोष)
- ३) जरायुज (सहज)
- ४) वीर्यक्षय
- ५) शस्त्रक्षाराश्रिकर्म
- ६) व्यवायासंबंधी अज्ञान

लक्षणे :

- १) व्यवायेच्छा न होणे
- २) अकाली शुक्रप्रवर्तन
- ३) सरक्त शुक्रप्रवर्तन

परिक्षणे :

सावदेहिक व स्थानिक परिक्षणे :

१) सावदेहिक परीक्षण :

- नाव, पत्ता, वय, व्यवसाय
- आघाताचा इतिहास
- पूर्वोत्पन्न व्याधीचा इतिहास
- शस्त्रकर्माचा इतिहास

- व्यवाय इतिहास

- कुटूंब नियोजनाचा इतिहास, जेरी इत्यादी

- स्त्रोतस परिक्षण

२) स्थानिक परिक्षणे:

शिस्न, वृषण इत्यादींचे परीक्षण

३) प्रयोगशालेय परिक्षणे :

वीर्यपरीक्षण (मात्रा, प्रमाण, गती, रचना इत्यादी)

हार्मोनल तपासणी

४) टेस्टीक्यूलर बायोप्सी :

अवरोधजन्य संप्राप्तीसाठी

५) व्हासोग्राफी :

अवरोध स्थान निश्चिततेसाठी

चिकित्सा (आयुर्वेदोक्त व आधुनिक) :

- निदानपरीवर्जन - व्यसन (तंबाखू, सिगारेट, दारू इत्यादी)
- योग्य ते लैंगिक शिक्षण
- सावदेहिक व्याधींची चिकित्सा
- क्लैब्यचिकित्सा
- वाजीकरण
- शुक्रक्षयचिकित्सा (धातुबुहण चिकित्सा)
- पंचकर्म चिकित्सा
- स्थानिक विकृतिवर शस्त्रकर्म
- अ) निरुद्ध प्रकष (फायमॉसिस)
- ब) व्हेरीकोसिल
- क) शुक्रवह नाडी अवरोध

- बीजनिर्मितीसाठी गोळ्या किंवा इंजेक्शनसचा योग्य तो उपयोग

वरील पद्धतीने स्त्री व पुरुष दोहोंमध्ये चिकित्सा देऊनही अपत्यप्राप्ती न झाल्यास तसेच त्यांच्या वंध्यत्वाची पुढील कारणे असतील तर गर्भाशयाचे बाहेर बीज फलित करून ते फलितबीज स्त्रीच्या गर्भाशयात वाढवण्याच्या आधुनिक चिकित्सेला प्रवृत्त करावे.

आय.व्ही.एफ् अर्हता :

- १) आर्तववाहिनी अवरोध
- २) गर्भाशयाचा दुष्टी
- ३) शुक्रक्षय
- ४) दैवजात वंध्यत्व

विविध प्रकार :

- १) आय.व्ही. एफ् (इन व्हिट्रो फर्टिलायझेशन) ई. टी. (एम्ब्रियो ट्रान्सफर)
- २) गिफ्ट (जी.आय.एफ्.टी.) (गॅमेट इन्ट्राफॅलोपियन ट्रान्सफर)
- ३) टी.ई.टी. (ट्युबल एम्ब्रियो ट्रान्सफर)

प्रकरण चौदावे

स्तनरोग

वास्तविक अधिकतर स्तनरोग हे गर्भिणी अवस्था आणि सुतिकावस्थेशी निगडित असतात. त्यामुळे स्त्रीरोगांतर्गत त्याचा विचार करावा कि नाही हे वादाचे होईल परंतु स्तन आणि स्तन्याशयाचा स्त्रीशरीराच्या दृष्टीने असलेला महत्त्वपूर्ण सहभाग विचारात घेता स्तनरोगांचा सविस्तर विचार याच विभागात करणे उचित होईल, असे वाटते.

स्तनशरीर :

पुरुषभ्याधिकारधान्ये नारीणां आशयाः त्रयः ।

धरा गर्भाशयः प्रोक्तः स्तनौ स्तन्याशयौ मत्तौ ॥

शा.सं.प्र. खंड ५.१०

स्त्रियांमध्ये पुरुषांपेक्षा तीन आशय अधिक असतात हे आपण पाहिले आहेच. त्यापैकी दोन आशय हे स्त्रीशरीरात उर्ध्वभागी (उरोभागी) असलेले स्तन्याशय किंवा स्तन होय.

स्तनसंपत्त :

हे स्तन कसे असावे याचा उल्लेख चरक शारीरस्थानात केलेला आहे.

तत्रेय स्तनसंपत् - नाट्यूर्ध्वो नातिलम्बावन तिकृशावनतिदीनी

युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ घोति (स्तनसंपत्) ।

घ.शा. ८-५३

नाट्यूर्ध्वो नातिलम्बाव :

स्तन हे थोडेसे उंचावलेले असावेत ते अधिक उंच आणि अधिक लोंबलेले नसावेत. म्हणजेच ते अधिक दृढ (घट्ट) आणि अधिक शिथिल नसावेत.

नातिकृशौ : नातिदीनौ :

स्तन हे पूर्ण वाढ झालेले असावेत ते अधिक कृश किंवा अधिक स्थूल नसावेत.

युक्तपिप्पलकौ - युक्तपिप्पलकाविति उर्ध्वस्तनवृत्तौ । टीका

स्तन हे योग्य स्तनचुचुक असलेले असावेत. हे स्तकचुचुक स्तनांच्या उर्ध्वभागी अशा प्रकारे असावेत की बाळाला सुखप्रदान ठरतील. म्हणजेच बाळाला व्यवस्थित स्तन्याचूषण करता येईल असे असावे.

वरील सर्व गुण असलेले स्तन हे आदर्श स्तन किंवा स्तनसंपत् म्हणून म्हटले जाते.

पेशी :

१) स्त्रीणां च विशत्यधिकाः । शा.सं. ५ खंड ५.११२

२) स्त्रीणां तु विशतिरधिका (पेश्यः) तत्र दश

स्तनयोः तासां यौवने परिवृद्धिर्भवति । अ.सं.शा. ५.११२

३) अधिका विशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसमाश्रिताः ।

अ.इदय ३/१८

४) स्त्रीणां तु विशतिरधिका । दश तासां स्तनयोः

एकैकस्मिन् पंच पंचेति, यौवने तासां परिवृद्धिः ।

सु.शा. ५/३९

स्त्रीशरीरात पुरुषशरीरापेक्षा २० पेशी अधिक असतात. त्या २० पेशी योनि व स्तन या ठिकाणी विभागून (१०+१०) फसरलेल्या असतात.

स्तनांच्या ठिकाणी असलेल्या १० पेशी प्रत्येक स्तनामध्ये ५+५ अशा तऱ्हेने असतात.

तासां बालभावे सद्भावं मात्रं यौवने वृद्धिः ।

बालावस्थेमध्ये या पेशी असतात परंतु यौवनावस्थेत त्यांची वृद्धि होते.

स्त्रोतसे :

१) स्त्रीणां च अपराणि त्रीणि (स्त्रोतांसि) वदे स्तनयोः ।

सु.शा. ५/१०

२) स्त्रीणां त्रीण्याधिकानि स्युः स्तनयोः ।

शा.सं. ५ खंड ५.४२

पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणे स्त्रीशरीरातील ३ अधिक स्त्रोतसांपैकी २ स्त्रोतसे म्हणजेच स्तन्यवह स्त्रोतसे. स्तन्यवह स्त्रोतसे स्तन्याची उत्पत्ती व प्रवर्तन हे कार्य करतात.

धमनी :

१) द्वे स्तन्यं स्त्रियाः वहतः स्तनसांश्चिते (धमन्यौ) । सु.शा. ९.५

२) शिष्टेन स्तनसंस्थितेन द्वयेन स्त्रियाः स्तन्यवहनम् ।

शा. सं. ५ ख ५.३७

स्तनशरीरात स्तन्य वहन करणाऱ्या दोन स्तन्यवह धमन्या असतात.

मर्म :

१) वक्षोमर्माणि - कालान्तरहराणि । सु.शा. ६.१०

उरोभागी प्रत्येक स्तनाच्या ठिकाणी २ मर्म असतात ही मर्म कालांतर प्राणहर अशा परिणामाची असतात.

वक्षोमर्माणि इति स्तनमुले द्वे स्तनरोहितौ द्वे ।

टीका

स्तनमुल मर्म :

स्तनयोरधस्ताद् द्रुमुलमुभयतः स्तनमुले ।

स्तनमूल - सिरामर्माणि मांसहिनानि ।

तत्र कफपूर्णकोष्ठतया म्रियते ।

स्तनमूल मर्म हे स्तनाच्या खाली २ अंगुले असते. त्याचे प्रमाण दोन अंगुळ किंवा एक इंच आहे. हे मर्म सिरामर्म आहे. यावरून स्तनमुल मर्म म्हणजे अर्धंतर स्तन्यवह सिरांचा भाग आहे. हे मर्म विच्छेद झाल्यास लगेच कफपूर्णत्व होवून अत्यधिक फुफ्फुसशोथाने मरण येते.

स्तनरोहित मर्म :

स्तनयुक्तयोरुर्ध्वदंशुलमुभयतः स्तनरोहितौ ।
स्तनरोहितानि - मांसमर्माणि, अस्थिहीनाः ।

तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्चासाध्यां च श्रियते ।

स्तनरोहित मर्म हे स्तनचूचुकाच्या उर्ध्वभागी दोन अंगुळे असते. त्याचे प्रमाण दोन अंगुळ किंवा एक इंच असते. मर्म विध्व झाल्यास कोष्टात रक्तसंचय होऊन कास आणि श्वासकुळबतेने मरण येते.

स्तन्याशय हा एक आशय असल्याने स्तनरोगांचा विचार करताना आशय विकृति आणि आशयामध्ये असलेल्या भावपदार्थाची विकृति. या दोन्हीचा विचार करणे जचिन होईल. म्हणूनच स्तनशरीराचा विचार झाल्यावर स्तन्य (स्तन्याशय भावविशेष) या भाव विशेषाचा प्राकृत अवस्थेतील उत्पत्ती, वहन प्रमाण इत्यादी गोष्टींचा विचार करू.

स्तन्यपर्याय :

दुग्धं तु सोमजम् । गोरसः क्षीरमुषस्य
स्तन्यं पुंसवनं पयः । पे (पी) यूषो ऽ भिनवं पयः ।

अभिधान मर्त्यकांड (पुरुष विषय)

दुग्धम् - दुष्टते इति दुग्धम् ।
दोहन क्रियेमुळे जे प्राप्त होते ते दुग्ध

सोमजम्:

शीत गुणाचा स्निग्ध रसधातू म्हणजे सोम आणि रसापासून प्रसादरूप क्षीराची उत्पत्ती होते म्हणून सोमज

गोरस :

गाय इत्यादी अन्य दुभत्या प्राण्यापासून प्राप्त होणारा सारभाग सत्वरूप आणि

पोषक असल्याने गोरस.

क्षीर :

क्षियति । - क्षि धातुचा अर्थ सतत गतिमान असा आहे. स्तन्याशयातून गतिमान होतो म्हणून क्षीर.

ऊधस्य :

ऊधसि भवम् ऊधस्य ।

प्राण्यांच्या स्तनांना ऊध म्हटले जाते म्हणून ऊधसि भवम् ऊधस्य ।

स्तन्यम् :

स्तन्योः भवम् स्तन्यम् ।

स्तनातून उत्पन्न होते म्हणून स्तन्य.

पुंसवन :

क्षीराचा विशिष्ट गुण वृष्य आहे. बलवान शुक्रामुळे पुत्रोत्पत्ती होते म्हणून

पुंसवन.

पयः :

पीयते इति पयः । ज्याचे पान केले जाते ते पेय.

पे (पी) यूष - गर्भास्थेत व प्रसवोत्तर लगेच स्रवणारे घट्ट दुग्ध म्हणजे पीयूष किंवा अभिनव पेय होय.

स्तनक्रिया :

गृहितगर्भाणां आर्तववहाना स्त्रोतसां मुखान्यवरुद्धयन्ते गर्भेण ।

ततस्तस्यः प्रतिहतं उर्ध्वमागतं अपरं च उपपीयमानं अपरेत्यभिधीयते ।

शेषशोध्यन्तरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते ।

तस्माद् गर्भिण्यः पीतोन्नतपयोधराभवन्ति । - सु.शा ४/२४

स्तनामध्ये क्षीरोत्पत्ती स्त्रियांमध्ये यौवनावस्थेत सर्वप्रथम गर्भाधान झाल्यावर होते. गर्भाधान झाल्यावर रजः स्राव होत नाही. अवशुद्ध रजाच्या अंशामुळे स्तनपुष्टता, परिवर्तन तसेच क्षीरोत्पत्तीचे कार्य सुरू होते.

स्तन्य उत्पत्ती :

रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारानिमित्तजः ।

कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते । सु.नि. १०/१८

खालेल्या अन्नाचे पचन झाल्यानंतर त्याचा आहार रस तयार होतो. त्यापासून झालेला रसधातू सर्व शरीरात व्यान वायू मार्फत धातुच्या पोषणासाठी पसरविला जातो. या रसाचा जो मधुर प्रसाद (सार) भाग असतो तो सर्व शरीरातून येवून स्तन्यवह धमन्यांमार्फत स्तनात एकत्र येतो व त्यालाच स्तन्य म्हटले जाते.

स्तन्यप्रवर्तन :

तदेवापत्यसंस्पर्शाद्यर्शनात् स्मरणादपि ।

ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्संप्रवर्तते ॥

स्नेहो निरन्तरस्तत्र प्रसवे हेतुरुच्यते । सु.शा. १०/२२

स्तन्य हे शुक्राप्रमाणेच आहारजन्य रसापासूनच उत्पन्न होत असल्यामुळे बालकाच्या (अपत्याच्या) स्पर्शाने, दर्शनाने, स्मरणाने व बालकाला जवळ घेण्याने स्तन्यप्रवर्तन होते स्तन्यप्रवर्तनाला बालकावरील निरंतर प्रेम हे कारणीभूत आहे.

शुध्दस्तन्य :

यत् क्षीरपुदके क्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरसम् ।

मधुरं चाविर्वर्णं च प्रसन्नं तद्विनिर्दिशत् । सु.शा. १०/२५

जे स्तन्य पाण्यात टाकले असता न पसरता तसेच पाण्यात मिसळून एकत्र

होते. वर्णाने पांढरे व चवीने मधुर असते. ज्या मध्ये दुसरा रंग मिश्र दिसत नाही ते स्तन्य शुध्द समजावे.

स्तन्यविकृती :

विकृत स्तन्याचा विचार तीन प्रकारे केला जातो.

- १) स्तन्यक्षय
- २) स्तन्यवृद्धि
- ३) स्तन्यदुष्टी

स्तन्यक्षय :

ग्रंथामध्ये स्तन्याचे प्राकृत प्रमाण दोन अंजली दिले असले तरी काही कारणांनी स्तन्याल्पता होते व त्यामुळे बालकावर लक्षणे दिसून येतात.

निदान (हेतू) :

१) क्रोघशोकावात्सल्यादिभिश्च स्त्रियाः स्तन्यनाशो भवति ।

सु.शा. १०/२४

२) रुक्षान्नपानकर्शनक्रोघशोककामादिभिः स्तन्यनाशः ।

अ.सं. ३.१/२४

३) शोघनाद्वा स्वभावाद्वा यस्याः क्षीरं विशुष्यति ।

का.सू. १९

४) अवात्सल्याद्दयाच्छोकात्क्रोधादस्यपतर्पणात्

क्षीणां स्तन्यं भवेत्स्वलपं गर्भान्तरविधारणात् ।

भा.प्र.पू. खं ४/१०

मानसिक कारणे :

क्रोध, शोक, अवात्सल्य भय

आहार :

रक्षानपान

इतर कारणे :

- अतिशोधन चिकित्सा घेणे
- दुसरी गर्भधारणा राहणे
- गर्भधारणेसाठी आधुनिक (हार्मोनल) चिकित्सा घेणे

लक्षणे :

स्तन्यक्षये स्तनयोन्मूलनात्ता स्तन्यासंभवे 5 लघ्वावा ।

सु.सू. १५/१२

- १) मानेचे स्तन म्लान (सैल) होतात.
- २) स्तन्यप्रमाणाने कमी / क्षीण होते.

बालकावर लक्षणे :

अतृप्ती, अपतर्पण, कुपोषण, निद्रानाश रोदन (अधिक)

चिकित्सा :

- १) निदानपरीवर्जन
- २) बालकाबद्दल वात्सल्यभावना
- ३) शतावरी कल्प
- ४) शतावरी + अश्वगंधा + श्वेतमुसळी + कार्पासबीज काय
- ५) पिप्पलीमुल + मरिच सिद्ध दुग्ध
- ६) पिप्पली + मुस्ता + हरितकी + गुड + घृत दुग्ध
- ७) भुक्रुष्मांडमुल सिद्ध क्षीरपाक
- ८) पिप्पली + पिप्पलीमूळ + चव्य + शुण्ठी + अजमोदा + जीरकद्वय +

हरिद्राद्वय + बीडलवण + सौवर्कत एकत्र चूर्ण करून कांजीमध्ये शिजवावे

- (यो.र. क्षीरदोष) (वज्रकांजिका)

१) आहार - यव, गोधूम, शंतीषष्टीक मांसरस, मद्य, लसूण, नारळ यांचा वापर करावा.

भाज्या - अळूची भाजी + बाजरीची भाकरी + लसणीची चटणी खिरी - अहळीव, खसखस, बादाम

१०) विहार - श्रम टाळावेत, स्तनदोहन टाळावे.

स्तन्यवृद्धि :

स्तन्याची प्रमाणात: वृद्धी होण्याने मातेवर तसेच बालकावर लक्षणे दिसून येतात.

निदान :

- १) स्तन्यप्रवृत्तीसाठी अधिक प्रमाणात औषधे / आहार घेणे
- २) मानसिक कारणे

लक्षणे :

१) स्तन्यं स्तनयोऽपीतत्वं मुहुर्मुहुःप्रवृत्तिं तोदय्य ।

सु.सू. १५/१६

स्तनपीतत्वं, कठीणस्पर्श स्पर्शासहत्वं, वारंवार स्तन्यप्रवर्तन बालक - अजीर्ण, उक्तेष, छद्दी उदरशूल - सतत रोदन, ज्वर दुर्गंधीयुक्त मलप्रवृत्ती

चिकित्सा : (माता)

- १) निदानपरिवर्जन
- २) तेष्वां यथास्वं संशोधनम् क्षयणश्च क्षयाद्विरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिवृत्ति । सु.सू. १५/१६

शोधन व लेखन चिकित्सा करावी.

- ३) संचित स्तन्य काढून टाकून स्तन घट्ट बांधणे
- ४) लेप - काळा बोल + तांदूळ

दुर्वाचा कल्क

हरिद्रा + धोत्र्याची मुळी

- ५) अभ्यंतर औषधे -

अ) लघुमालिनी वसंत

ब) कर्पूरादि चूर्ण

क) काडेचिराईत चूर्ण

स्तन्यदुष्टी :

काहीवेळा मातेचे स्तन्य वातादी दोषांनी दूषित होते त्यावेळी बालकामध्ये व मातेमध्ये विविध लक्षणेत्पत्ती होते.

निदान :

अजीर्णासात्स्वविषमविरुद्धात्यर्थभोजनात् ।
लवणान्त्वल्कटुक्षारप्रक्लिभानां च सेवनात् ॥
मनः शरीरसंतापादस्वप्नाग्निशि चिन्तनात् ।
प्राप्तवेगप्रतीधातादप्राप्तोदीरणेन च ॥
परमान्नं गुडकृतं कृशं दधिमन्दकम् ।
अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यान्पौदकानि च ॥
भुक्त्वाभुक्त्वादिवस्वप्नान्मद्यस्यातिनिषेवणात् ॥
अनायासादभिधातात् क्रोधाघातात्कृशनिः ॥
दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य सिराः स्तन्यप्रदूष्य च ।

च.चि. ३०/२३२-३६

- १) आहारविधिविशेषायतनाचे पालन न करणे

- अ) अजीर्ण असताना आहार
- ब) असात्म्य, विरुद्ध, विषम, अध्यशन
- क) पर्युषितान्न, अनशन
- ड) लवण, अम्ल, तिक्त, कटू क्षार युक्त सेवन
- इ) अभिष्यंदी सेवन - दधि, गुळयुक्त

२) विहार :

- अ) रात्रौ जागरण
- ब) दिवास्वाप
- क) अतिमद्यपान
- ड) क्रोध
- इ) मन, शरीरसंताप
- ई) हालचाल न करणे
- उ) विविध व्याधींनी कृशता येणे

प्रकार : ४

- १) वातज स्तन्यदुष्टी V
- २) पित्तज स्तन्यदुष्टी P
- ३) कफज स्तन्यदुष्टी K
- ४) द्विज स्तन्यदुष्टी D
- ५) सन्निपातज स्तन्यदुष्टी S
- ६) क्षतज स्तन्यदुष्टी K
- ७) अभिघातज स्तन्यदुष्टी A
- ८) अष्टौक्षीरदोषज स्तन्यदुष्टी

संप्राप्ती :

निदानसेवन - दोषप्रकोप - स्तन्यवह स्रोतसात प्रवेश - स्तन्यदुष्टी

लक्षणे :

वातादि प्रकारांमुळे स्तन्यामध्ये पुढील लक्षणे आढळतात.

१) वातज स्तन्यदुष्टी :

तत् कषायं भवेद् वातात् क्षिप्तज्वलवते ऽ म्भासि

सु.नि. १०/२३

वातदुष्टित स्तन्य कषाय रस युक्त , तसेच पाण्यात टाकल्यावर तरंगते.

बालकामध्ये लक्षणे :

कुशला, आध्मान, मूत्रपुरिषरोध, पांगुल्य, अपस्मार, अक्षेपक.

२) पित्तज स्तन्यदुष्टी :

पित्तादम्लं सकटुकं राज्यो ऽ म्भासि च पीतिकाः ।

सु.नि. १०/२३

पित्तदुष्ट स्तन्य अम्ल तसेच कटुरसाचे असते. पाण्यात टाकल्यावर पिवळ्या रंगा होतात बालकामध्ये लक्षणे - अतिस्वेद, तूष्णा, द्रवमलप्रवृत्ति, ज्वर, उत्कलेश

३) कफज स्तन्यदुष्टी :

कफाद् घनं पिच्छिलञ्च जले चाप्यवसीदति । सु.नि. १०/२४

कफदुष्ट स्तन्य घन, पिच्छिल असे असते. पाण्यात टाकल्यावर पाण्यात बुडते.

बालकामध्ये - छर्दी, हल्लास, अतिनिद्रा

द्वंद्व व सान्निपातिक दुष्ट स्तन्याची लक्षणे दोषानुसार आढळतात.

अष्टौक्षीरदोष :

अष्टौ क्षीरदोषा इति वैवर्ण्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं

पिच्छिल्यं फेनसंघातो रौक्ष्यं गौरवतिस्नेहश्च ।

च.सू. १९/३

वैरस्य, फेनसंघात, रक्ष - वातज

वैवर्ण्य, दुर्गंधी - पित्तज
स्निग्ध, पिच्छिल, गुरू - कफज

वरील क्षीरदोषसेवनाने बालकावर दोषज लक्षणे आढळतात.

पंचक्षीरदोष :

पञ्चैव क्षीरदोषाश्च स्त्रीणाञ्च कथिता बुधैः ।

घनक्षीरोष्णक्षीराम्लक्षीरा वैव तथा परा ॥

अल्पक्षीरा क्षारक्षीरा मृदुक्षीरा तथा परा ॥

मृदुक्षीरामवेत्सौख्या पथान्या दोषकारकाः ॥

हा. सं. तु. स्था ५४/१२

घनक्षीर, उष्णक्षीर, अम्लक्षीर, अल्पक्षीर व क्षारक्षीर या पाच क्षीरदोषांनी बालकावर लक्षणे आढळतात. मृदुक्षीर वारी माता बालकाला सुखकारक होते.

चिकित्सासूत्र :

तेषां तु त्रयाणापि क्षीरदोषाणां प्रतिविशेषम भिन्नमीक्ष्य यथास्वं यथादोषं
च वमनविशेषेन आस्थापनानुवासानानि विभज्य कृत्तानि प्रशमनान्य
भवन्ति । च.शा. ९/५६

१) दोषांच्या अवस्थेनुसार दोषशमन वा शोधन चिकित्सा (वमन, विरेचन, आस्थापन अनुवासन) करावी.

स्तन्यशोधन चिकित्सा :

पाठामहौषधसुरदारु मुस्तमूर्वा गुडुची

वत्सकफलकिरातलिक कटुरोहिणी सारिवा इति दशेमानि

स्तन्यशोधनानि भवन्ति । च.सू. १४

विशेष चिकित्सा :

माता व बालक या दोहोंवर चिकित्सा करावी लागते.

वातज स्तन्यदुष्टी :

माता

अ) मृदु विरेचन

ब) अनुवासन

क) देवदारु + कुटकी + वचा + कुष्ठ + पाठा + भाङ्गी + पिंपळी + चित्रक + अजमादा + मरिच चूर्ण - दशमूलकाथ

ड) कुमारीआसव किंवा दशमूलारिष्ट

बालकाला चिकित्सा :

अ) स्वरभेद - यष्टी + कंकोळ + लवंग + खदिर + शर्करा - मध

ब) कृशता - मधुमालिनी वसंत

क) पाचनार्थ - प्रवाळपंचामृत

ड) आध्मान, पुरिषावरोध - नारायण तैल बस्ती

पित्तज स्तन्यदुष्टी :

माता चिकित्सा

अ) पंचवल्कल काथ

ब) गुडुची + पटोल + तमालपत्र + सारिवा + निंब + चंदन काथ

बालकाला :

अ) अतिस्वेद - वचा + चंदन + उशीर + कोष्ठ उद्वर्तन

ब) द्रवमलप्रवृत्ती - अतिविषा + कुटज + बिल्वमज्जा + शुष्ठी + काकडशिंगी + दाडिमाबलेह

क) ज्वर - गुडुचीसूत्र, सूतशेखर, प्रवाळ, चंद्रकला, मौक्तिक, मोरावळा, दूध

ड) उत्क्लेश - प्रवाळपंचामृत, मयूरपिच्छामषी - मोरावळा

कफज स्तन्यदुष्टी :

माता :

अ) वमन

ब) वत्सकादी काथ

क) आरग्वधादी काथ

बालकाला चिकित्सा -

अ) लालास्त्राव - हरिद्रा + खदीर + गौरिक

ब) अतिनिद्रा - बाळहिरडा - मध

क) छर्दी - पंचकोलचूर्ण + मध + तूप

शंखभस्म, प्रवाळपंचामृत

ड) कंडू - चंदनतेल प्रतिसारण

स्तनरोग :

स्तनाच्या आशयाच्या विकृतीचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल. स्तनरोगाच्या आशयाचा विचार करून स्तनरोगाचे प्रकार केले तर

१) स्तन्याशयाश्रित (स्तन्यवह स्रोतसाश्रित)

२) स्तनपेशीआश्रित असे २ प्रकार पडतील.

स्तन्याशयाश्रित (स्तन्यवह स्रोतसाश्रित) स्तनरोग :

स्तनविद्रधि : (स्तन्यवह स्रोतसाश्रित)

स्वरूप :

अत्यंत घोर - गंभीर स्वरूपाचा

व्याप्ति :

अधिकृत : स्तन्यवह स्रोतस (वाम/दक्षिण)

दुष्य : रक्त

रक्त, मांस, मेद, त्वचा

वयः :

सक्षीरौ वाय्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रिया ।

ज्या काळात स्तन्यवह स्रोतस कार्यकारी असतात त्या काळात (गर्भिणी / स्तनिकावस्था) स्तनविद्रधि होवू शकतो.

हेतू :

- १) स्तन्य हा रसाचा उपधातू असल्याने स्तन्यदुग्धी झाल्यानंतर स्तनविद्रधि होते त्यासाठी महत्वाचा हेतू आहारसंबंधी नियम न पाळणे -
विहृदाहारसेवन, विषम मात्रेत सेवन, विदाही, गुरू, उष्णपदार्थ, रुक्ष, शुष्क पदार्थसेवन. यामुळे अग्निमांड्य झाल्याने साम आहारसोत्पत्ती होते. यातून उत्पन्न रसधातूपासून अशुद्ध किंवा विद्रुष्ट स्तन्योत्पत्ती होते.
- २) विहार - विषम व्यायाम, आघात (बालकाचे डोके / दात लागणे - क्षतनिर्मिती)
- ३) मृत बालकामुळे स्तन्यसंचिती.
- ४) जंतुप्रादुर्भाव - मुखपाक झालेल्या बालकाने स्तनपान करणे व जंतुप्रादुर्भाव पसरणे.
- ५) अयोग्य चुचुक असल्याने स्तन्यसंचितीमुळे स्तन्यवह स्रोतस दुग्धी होते.

संप्राप्ती :

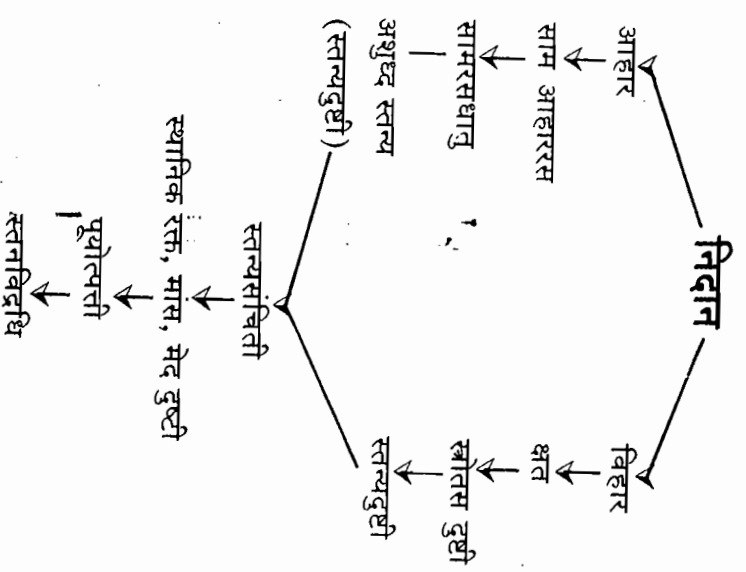
सक्षीरौ वाय्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः ।

रक्तं मांसञ्च संदूष्य स्तनरोगाय कल्पते ।

पश्चानामपि तेषान्नु हित्वा शोणितविद्रधिम् ।

लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ सु.नि. १०/२६, २७.

स्तन्यपूर्ण व अल्पस्तन्ययुक्त असे स्तन्यवह स्रोतस दोषांनी दुषित होतात. त्याबरोबर रक्तदुग्धी, मांसदुग्धी होवून स्तनविद्रधिवी व्यक्तता होते.

प्रकार : ४

वातज स्तनविद्रधि
पित्तज स्तनविद्रधि
कफज स्तनविद्रधि
साक्षिपतिक स्तनविद्रधि
क्षतज स्तनविद्रधि

अवस्था :

आमावस्था
पच्यमानावस्था
पक्कावस्था

लक्षणैः

आमावस्था

स्थानिकः : रुग्णसंवेद्य

स्तनगौरव

स्तनतोद्वत वेदना

स्तनपूर्णत्व

सार्वदेहिकः :

अनन्नाभिलाषा

अंगगौरव

अग्निमांद्य

वैद्यसंवेद्य

सिराजालदर्शन

स्तनस्पर्श - कठीण

स्तनउत्सेध - शोथ

रुग्णसंवेद्य

उत्सेध

आरक्तवर्ण

स्पर्शासहत्व

सार्वदेहिकः :

तृष्णा

भक्तद्वेष

अरति

निद्रानाश

वैद्यसंवेद्य

उष्णस्पर्श

सिराजालदर्शन

दाह

ज्वर (तीव्र)

रुग्णसंवेद्य

वैद्यसंवेद्य

पक्कावस्था :

स्थानिक -

वेदना (कमी)

स्पर्शासहत्व कमी

कण्डू

पूयप्रचिती

सार्वदेहिकः :

दाह कमी

अन्नेच्छा

स्पर्श - पूयसंचिती

त्वचा - पांडुर

सुरकुत्या

ज्वरवेग कमी

चिकित्सासूत्रः

१) शेषेष्वासेषु कर्तव्या त्वरितं शोफवत् क्रिया ।

पक्वं वा वहिरुन्नध्वं भित्वा ग्रणवदाधरेत् ॥ सु.चि. १६/३

आमावस्थेत विद्राधिवर ग्रणशोथवत् चिकित्सा करावी. पक्कावस्थेत भेदन झाल्यावर (किंवा केल्यावर) ग्रणाची चिकित्सा करावी.

२) स्तनजे ग्रणवत्सर्व न तेनमुपनाहयेत् । अ.इदय चि. १३/२८

स्तनविद्राधिवर ग्रणवत् (अपलेपन, पाचन इत्यादी) चिकित्सा करत असताना उपनाह चिकित्सा करू नये. (कारण उपनाहामुळे स्तनांच्या ठिकाणी असलेल्या मृदु मांसाचा कोथ होतो.)

३) स्तनांचे दोहन करावे. (संचित स्तन्य बाहेर पिळून काढणे) त्यामुळे आमावस्थेत विदग्धता, विदाहावस्थेत विपाक आणि पक्कावस्थेत नाडीव्रण अवस्था प्राप्त होत नाही

४) जलौकावचारण आमावस्थेत करावे.

विशेष चिकित्सा :

आमावस्था - स्थानिक चिकित्सा

१) विस्त्रापन :

बोटाने मर्दन करून स्त्रोतोरोध नाश करावा व स्तन्यनिर्हरण करावे

२) लेपन : लेपगोळी

लताकरंज + काळंबोळ + रक्तचंदन
दशांगलेप

अभ्यंतर चिकित्सा :

- १) वरणादी काथ (अ.ह.सू.१५)
- २) स्तन्यशोधक गण काथ (अ.ह.सू.१५)
- ३) शोभांजन काथ + हिंसु + सैंधव - प्रातःकालसेवन
- ४) त्रिफला गुग्गुळ

पच्यमानावस्था : स्थानिक चिकित्सा

- लेप - चंदन + बाळा + सारिवा + मांजिष्ठा
- परिषेक - षडंगोदक परिषेक

अभ्यंतर चिकित्सा :

- चंद्रकला रस
- सूक्ष्मत्रिफला + गंधक रसायन
- देवदाव्यादी काथ

पक्वावस्था :

पक्के च दुग्धहरिणीः परिहृत्य नाडीः ।

कृष्णश्च द्यूक्युगं विदधीत शस्त्रम् ॥

सु.चि. १७/४७

विद्रधिना पक्वावस्था आल्यावर दुग्ध (स्तन्यवह) वह नाडी व कृष्णचुचूक वगळून विद्रधीचे भेदन शस्त्रकर्म करावे.

स्तनरचनेमध्ये वर्णन केल्यानुसार स्तन हे त्वचा, मांसतंतु किंवा मांसपेशी स्तन्यवहन करणाऱ्या नलिका, स्तन्य निर्माण करणाऱ्या ग्रंथी तसेच रसरक्तसंवहन करणाऱ्या धमन्या या सर्वांनी बनलेले असतात. त्यामुळे या सर्वांच्या आश्रयाने किंवा यांच्या पैकी एकातही विगुणता आल्याने पुढील दोन व्याधी दिसून येतात-

- १) स्तनवज्र किंवा स्तनकील
- २) स्तनार्बुद

स्तनवज्र / स्तनकील :

या व्याधीचे वर्णन सुश्रुत संहिता, माधवनिदान तसेच काश्यपसंहितेमध्ये शल्याधिकार म्हणून आढळते.

तृणं कीटं तुषं शूकं माक्षिकाङ्गानि लोहकः ।

केशोर्णस्थ्यादिकं विद्याद्वज्रमित्युपचरतः ॥

का.सं. सू. १९

तृण, कीटक, धान्यांचे तूस, शूक, माश्यांचे (काटे) अंग, खडा (बारीक), केस, लोकरीचा तुकडा, हाडांचा तुकडा इत्यादीना वज्र असे म्हटले जाते.

वरील पैकी एखादे वज्र स्त्रीच्या अन्नपानाबरोबर सेवन केले गेल्याने स्तनवज्र हा व्याधी उत्पन्न होतो.

संप्राप्ती :

सहाश्रपानेन यदा धात्री वज्रं समश्नुते ।

पच्यमानेन पाकेन ह्यनश्नत्वाश्च पच्यते ॥

अपच्यमानं विविक्षन्नं वायुना समुदीरितम् ।

रसेन सह संपृक्तं याति स्तन्यवहाः सिराः ॥

सर्वस्त्रोतांसि हि स्त्रीणां विवृतानि विशेषतः ।

तत्पयोधरमासाद्य क्षिप्रं विवृरुते स्त्रियाः ॥

का.सं. सू. १९

अन्नपानासमवेत सेवन केलेले वज्र (अन्न नसल्याने) पच्यमानावस्था किंवा पक्वावस्थेमध्ये न पचल्याने अपक्व असे वज्र क्लेदाशी संमिश्र होऊन वायूने प्रेरित होऊन रसासह स्तन्यवह सिरांमध्ये जाते आणि विवृत अशा स्तन्यवह स्त्रोतसात पोहोचल्याने

स्तनांमध्ये तसेच सावदिहिक लक्षणे उत्पन्न करतो.

लक्षणे :

रूपाणि पीतवज्रायाः प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम्
अजीर्णमरतिगर्लानिनिमित्तं व्यथा रुचिः ।
पर्वभेदोऽस्मदंश्च शिरोरूक दवधुग्रहः ।
कफोत्क्लेदो ज्वरस्तृष्णा विद्भेदो मूत्रसंग्रहः
स्तंभ स्त्रावश्च कुचयोः सिराजालेन सततः ।
शोथशूलरूजादाहैः स्तनः स्रग्धुं न शक्यते ।
स्तनकीलकमित्याहुर्भिषजस्तं विवक्षणाः ।
कीलवत् कठिनो ऽ ङ्ग्रेषु बाधमानो हि तिष्ठति ।

का. स. सू. १९

स्थानिक लक्षणे :

स्तंभ, स्त्राव, शोथ, रुजा, दाह, सिराजालदर्शन, स्पर्शासहत्त्व

सावदिहिक लक्षण :

अरति, ग्लानि, अकारण व्यथा, अरुचि, पर्वभेद, अंगमर्द, शिरःशूल, नेत्रदाह,
कफोत्क्लेद, ज्वर, तृष्णा, अतिसार, मूत्रग्रह.

चिकित्सा :

वज्र विमर्गं न ज्ञाल्यास बालकाच्या आचूषणामुळे स्तनातून बाहेर येते
अथवा स्तनदोहनामुळे दूध तसेच रक्ताबरोबर बाहेर पडते. स्तनकीलाची ग्रंथोक्त
चिकित्सा पुढीलप्रमाणे दिली आहे.

घृतपानं प्रथमतः शस्यते स्तनकीलके ।
स्त्रोतांसि मार्दवं स्नेहाद्यान्ति वज्रं च ध्याव्यते ।
निर्दोहो मर्दनं युक्त्या पायनं च गलेन च ।
शीताः सेकाः प्रलेपाश्च विरेकः पथ्यभोजनम् ।

स्त्रावणं द्यादिग्रहस्य दोषदेहव्यपेक्षया ।

पक्षस्य पाटनं कुर्यान्मृजां विद्विधिवच्च तत् ॥

का.सं.सू. १९

- घृतपान
- स्तनांचे युक्तिपूर्वक दोहन मर्दन (अंगुली)
- शीतसेक किंवा प्रलेप
- विरेचन
- पथ्यभोजन
- दोषावस्था पाहून अपक्वस्थेत स्त्रावणकरावे
- पक्वावस्थेत विद्विधिसम पाटन करावे.

स्तनार्बुद :

अर्बुदाच्या प्रकारांपैकी स्तनशरीराचा विचार करता स्तनामध्ये दोन प्रकारे
अर्बुद आढळतात.

१) रक्तार्बुद : स्त्रावयुक्त, मुद्ग, आशुकारी

२) मांसार्बुद : अल्पवेदनायुक्त, अपाकी, कठीण स्थिर, चिरकारी

वय - साधारणपणे ४५ वर्ष ते ५५ वर्ष

प्रमाण - गर्भाशय मुख अर्बुदाच्या खालोखाल प्रमाण आढळते.

- अ) पार्श्व उर्ध्व बाजू ६०%
- ब) अंतर उर्ध्व बाजू ६%
- क) पार्श्व अध बाजू १२%
- ड) अंतर अधः बाजू १०%
- ई) स्तन चुचूक १२%

निदान :

- यौवनावस्था लवकर येणे
- रजोनिवृत्ती उशीरा होणे
- अनपत्यता

- आनुवांशिकता (मातृकुलात स्तनार्बुदाचा इतिहास - आई, बहिण, मावशी इ.)

- गर्भाशयार्बुद
- स्तन्यदुष्टी
- स्तनचुचूक व्रण
- अतिमर्दन
- आघात

मांसार्बुद संप्राप्ती :

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमभिप्रदूष्यवृत्तं स्थिरं मंदरुजं महान्तमनल्पमूलं धिरवृद्धयपाकम् ।

कुर्वन्ति मांसोपचयं तु शोकं तमर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।

सु.नि. ११/१३

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदुष्य ।

वृत्तं स्थिरं महान्तमनल्पमूलं धिरवृद्धयपाकम् ॥

कुर्वन्ति मांसोपचयमल्पग्राहं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।

मा. नि. ३८/१८ भा.प्र.धि. ४४/१८

वृद्ध दोष मांशाला दुषित करून (स्तनाश्रित) वृत्त, स्थिर, मंदरुजायुक्त, मांसोपचय किंवा शोथ उत्पन्न करतात. त्यालाच अर्बुद म्हणतात. माधवनिदानकार व भावप्रकाशकारांनी मांसासह रक्त दूषित झाल्याने अधिक खोल व अधिक प्रसारीत मांसाचा शोथ उत्पन्न होतो असे वर्णन केले आहे.

रक्तार्बुद संप्राप्ती :

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिरासु संपीड्य संकोच्य गतस्त्वपाकम् ।

सास्त्रायमुपगच्छति मांसपिंडं मांसाङ्गुरैराधितमाशुवृद्धिम् ।

सवत्पञ्चसं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतदुधिरात्मकं स्यात् ।

रक्तक्षयोपद्रवपीडीतत्वात्, पाण्डुरभवेत् सोऽर्बुदपीडीतस्तु ।

सु.नि. ११/१५, १७

सिरास्यं शोणितं दोषः संकोच्यानुप्रपीड्य च ।

पाचयेज्य तदानर्बुदं सास्त्रावं मांसपिण्डितम् ॥

मांसाङ्गुरैर्धितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।

अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरितक्कोणितार्बुदम् ।

अ.सं. उ.३४/१६, अ.ह. उ.२९/१६, १७

प्रदुष्ट दोष, रक्त तसेच सिरांचे संकुचन करून सिरांमध्ये जाऊन पाकरहित किंवा ईषत् पाक युक्त स्त्रावयुक्त मांसाङ्गुरयुक्त आशुकारी मांसशोथ उत्पन्न करतात. त्यातून सतत दुष्टरक्तस्त्राव होतो त्यालाच रक्तार्बुद असे म्हणतात.

लक्षणे :

व्यासीनुसार लक्षणे दिसून येतात.

१) प्रथमावस्था :

वेदनारहित, अनियमित, चल स्पर्शास कठीण ग्रंथी - २ सें.मी. पेक्षा लहान

२) द्वितीयावस्था :

ग्रंथीचा आकार वाढतो - ५ सें.मी. पेक्षा लहान

अनियमितता वाढते

अचल होवू लागते.

ग्रंथीच्या बाजूच्या कक्षाग्रंथी स्पर्शगम्य क्वचित वेळी ग्रंथी सव्रण होते.

३) तृतीयावस्था :

ग्रंथी त्वचेशी संसक्त होते मांसशोफ - ५ सें.मी. पेक्षा मोठी व्रणाची व्याप्ती होते.

स्तनचुचूक आत ओढले जाणे

४) चतुर्थ अवस्था :

व्रणाची व्याप्ती अधिक वाढते.

शोथ पूर्णता अचल होतो.

स्त्राव अधिक प्रमाणे वाहतात.

संपूय रक्तस्त्राव

स्तनचुचुक अत्याधिक रक्तवर्णी, पिटीकायुक्त

परीक्षणे : (नैदानिक)

- १) दर्शन, स्पर्शन परिक्षा
- २) सोनोग्राफी (मॅमोग्राफी)
- ३) स्त्रावपरिक्षण

अर्बुदाचा प्रसार अधिक झाल्यास साविद्विहिक लक्षणे आढळतात.

- १) काश्य, दौर्बल्य
- २) अग्निमांद्य, अनन्नाभिलाषा
- ३) ज्या बाजूच्या स्तनात अर्बुद असेल त्या बाजूला हस्तशूल हस्तशोथ
- ४) ओजक्षय

स्तनार्बुदाचा प्रसार चार प्रकारे होतो

- १) प्रत्यक्ष प्रसार
- २) लसिकांमार्फत
- ३) रसरक्तामार्फत
- ४) पेशीमार्फत

चिकित्सा :

भेषज चिकित्सेच्या दुष्टीने मांसार्बुद व रक्तार्बुद असाध्य असल्याने शल्यचिकित्सा समजून व्याप्तीनुसार दुषित भागाचे निर्हरण करावे.

शस्त्रकर्मोत्तर व्रणावर खालील ग्रंथोक्त चिकित्सा करावी.

- १) अजाशकृत् + शिशुमूल, लाक्षा, तसेच सुरस क्षार कांजीमध्ये कुटून कपड्यामध्ये बांधून स्वेदन व मर्दन करून अर्कपत्राने बांधावे. (अ. हृदय)
- २) सुरण कंद जाळून घृत व गुळ मिळून लेप करावा. (भा.प्र.)
- ३) मूलकक्षार + हरिद्राक्षार + शंखचूर्ण लेप (भा.प्र.)
- ४) शिशु तसेच मूलक बीज + सर्पप + सुरसा + इंद्रयव + करवीर बीज ताकात कुटून लेप (भा.प्र.)
- ५) यवक्षार + विडंगबीज + गंधक एकत्र कुटून सरड्याच्या रक्तात मिश्रित करून लेप (यो.र.)
- ६) गंधक + मनःशिला + शुण्ठी + विडंग + नागभस्म समभाग चूर्ण सरड्याच्या रक्तात मिश्रण करून लेप (यो.र.)

अर्वाचीन मतानुसार चिकित्सा :

- १) शस्त्रकर्म - स्तनार्बुदाच्या व्याप्तीनुसार स्तन, स्तनाश्रित स्नायु, कक्षाग्रंथी निर्हरण
- २) रेडिओथेरपी
- ३) केमोथेरपी

स्थानिक चिकित्सा

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्दिग्वां स्मृतम् ॥ च. सू. १६/३४

वैद्याने केलेल्या ज्या क्रियेमुळे (कर्मांमुळे) विषमावस्थेतील शारीरिक धातू व दोष हे साम्यावस्थेत आणले जातात त्या सर्व क्रियांना चिकित्सा असे म्हणावे.

चिकित्सेचे वेगवेगळ्या कार्यानुसार, पद्धतीनुसार अनेक प्रकार पडतात.

त्यापैकी सावदीहिक चिकित्सा व स्थानिक (बाह्य) चिकित्सा हा प्रकार आढळतो.

स्त्रीरोग चिकित्सा करत असताना अभ्यंतर चिकित्सेबरोबर योग्य स्थानिक चिकित्सेचा अवलंब केल्यास लक्षणोपशम लवकर होतो व कार्यसुकरता येते.

स्थानिक चिकित्सांचा ग्रंथोक्त संदर्भ पाहता स्त्रीरोगावर अवस्थानुसार पुढील स्थानिक चिकित्सांचा विचार करावा लागतो -

- १) योनिधावन
- २) परिषेक
- ३) कल्क
- ४) पिंड
- ५) लेप
- ६) पिचू
- ७) वर्ति
- ८) धूपन
- ९) उत्तरबस्ति

अर्हता (ग्रंथोक्त):

- १) योनिव्यापद
- २) रक्तगुल्म
- ३) योग्यार्श

- ४) गर्भस्थापना
- ५) गर्भव्यापद
- ६) गर्भिणी परिचर्या
- ७) प्रसवविकृती - मूढगर्भ, अपरासंग
- ८) सूतिकावस्था
- ९) कुटुंबनियोजन
- १०) स्तन्यदुग्धी
- ११) स्तनविद्रवी
- १२) स्तनदुहत्व

स्थानिक चिकित्सा कार्य :

- १) दोषप्रत्यनिक
- २) शोधन
- ३) शमन

स्थानिक चिकित्सा कालावधी :

स्थानिक चिकित्सा ही परिपूर्ण चिकित्सा होऊ शकत नाही म्हणून सावदीहिक चिकित्सेबरोबर स्थानिक चिकित्सा किती दिवस द्यावी ? दिवसातून किती वेळा द्यावी ? तसेच किती वेळ द्यावी ? आणि स्त्रीच्या ऋतुचक्रामध्ये कधी द्यावी ह्या सर्व कालावधींचा विचार खालीलप्रमाणे अवस्थानुसार करावा.

- १) व्यावर्ती योनिमध्ये स्थानिक चिकित्सा करताना ऋतुकालातच करावी. उदा. योनिधावन, पिचू इत्यादी.
- २) स्थानिक लक्षणांचा उपशम होईपर्यंत चिकित्सा द्यावी.
- ३) अवस्थानमध्ये योग्य तो परिणाम दिसेपर्यंत चिकित्सा द्यावी. उदा. मूढगर्भ, अपरापतन यामध्ये धूपन चिकित्सा.
- ४) चिकित्साद्रव्यांच्या कार्यानुसार (शोधन वा शमन) कालावधी ठरवावा.

स्थानिक चिकित्सेची निवड :

ग्रंथोक्त वर्णन केलेल्या स्थानिक चिकित्सांपैकी एका व्याधीवर अनेक स्थानिक चिकित्सेचे वर्णन आढळते. अशा वेळी योग्य स्थानिक चिकित्सेची निवड खालील मुद्दे लक्षात घेवून ठरवावी.

- १) व्याधि / लक्षणांचे कारण
- २) व्याधि / लक्षणांचे चिरकारीत्व
- ३) लक्षणांची तीव्रता
- ४) स्थानवैगुण्य

स्थानिक चिकित्सा कार्मुक्तव :

१) रसाने कार्य :

स्थानिक चिकित्सेसाठी वापरण्यात येणाऱ्या द्रव्यांच्या रसाने कार्य होते.
उदा. उद्गुम्बरसिध्दतैल पिचू (कषाय रसप्रधान)

२) वीर्याने कार्य :

स्थानिक चिकित्सेसाठी वापरण्यात येणाऱ्या द्रव्यांच्या वीर्याने कार्य होते.
उदा. चंदन किंवा उशीरचूर्ण पिचू

३) गुणाने कार्य :

स्थानिक चिकित्सेसाठी वापरण्यात येणाऱ्या द्रव्यांच्या गुणाने कार्य होते.
उदा. धूपन द्रव्ये इत्यादी.

यापुढे प्रत्येक स्थानिक चिकित्सेचे विस्तृत वर्णन पाहू :

१) योनिधावन :

योनि + धावन
अर्थ - योनि + धावति शुध्यति इति धावनम् । योनि शुध्द करणे

स्थान :

प्रथमावर्त

चिकित्सा कालावधी :

ऋतुकालावस्थेत ८ दिवस

वेळ :

१ ते १.५ मिनिटे

चिकित्सा द्रव्य प्रमाण : काथ / क्षीरपाक , सिध्द जल

अर्हता :

- योनिगत श्वेतस्त्राव
- योनिशैथिल्य
- योनिदाह
- योनिशूल
- योनिशोथ
- रजोदुष्टी
- योनिव्यापद - (वातज, पित्तज, कफज, अचरणा, उपप्लुता, उदावर्ता, अंतर्मुखी, कर्णिनी, पुत्रघ्नी, महायोनि)

उपकरणे :

एनिमा पॉट, कॅथेटर

प्रधानकर्म :

योग्य त्या रुग्णाला योग्य कालावधीमध्ये बाह्य रुग्णविभागामध्ये बोलवावे. रुग्णाला बस्तिरिक्ता करून उत्तानावस्थेत (लिथोटॉमी) झोपण्यास सांगून प्रथमावर्तामध्ये निर्जंतुक रबरी नळी (कॅथेटर) प्रविष्ट करावा. काथ द्रव्याने भरलेला एनिमा पॉट साधारणतः ५ फुट अंतरावर धरावा. कोष्ण द्रव्याने प्रथमावर्ताचे धावन करावे.

उपद्रव :

- अधिक उष्ण द्रव्यामुळे योनिदाह
- शीत द्रव्यामुळे योग्य तो उपशम न मिळणे

२) योनिपरिषेक :

योनि + परिषेक

योनि + परितः सिञ्चनम् सेकः ।

योनिव्या सर्व बाजुनी शेक देणे

स्थान :

बाह्ययोनि

चिकित्सा कालावधी :

५ ते १० मिनिटे

चिकित्सा द्रव्यप्रमाण :

तैल / सिद्ध तैल

अर्हता :

- योनिव्रण
- योनिपिटीका
- योनिशोथ

प्रधानकर्म :

योग्य त्या रुग्णाला उत्तानावस्थेत झोपण्यास सांगून कोष्ण तैलाची किंवा कोष्ण सिद्ध तैलाची ४/५ इंचावरून सतत धार योनिव्या ठिकाणी सिंचन करावी.

३) कल्कधारण चिकित्सा :

कल्क :

शुष्क द्रव्यं द्रवेणाऽऽप्युत्पिष्टम् । चूर्णिकृतमार्द्रमौषधिद्रव्यम् ।

कोरडे द्रव्य पाण्यात भिजवून वाटलेला गोळा किंवा वाटलेला ओला पदार्थ म्हणजे कल्क

अशा प्रकारचा कल्क योनिमध्ये धारण करणे

स्थान :

प्रथमावर्त

चिकित्सा कालावधी :

१ ते २ तास / ऋतुकालावस्थेत ८ दिवस

चिकित्सा द्रव्यप्रमाण :

५० ग्रॅम

अर्हता :

- योनिदुष्टी
- उपप्लुता योनिव्यापद
- वातज योनिव्यापद
- पित्तज योनिव्यापद
- कफज योनिव्यापद
- अचरणा योनिव्यापद
- योनिंकडू

उपकरणे :

मांजरपाट वस्त्र, औषधी द्रव्य कल्क

प्रधानकर्म :

औषधी द्रव्याचा कल्क एक पदरी वस्त्रामध्ये गुंडाळून त्याला दोरा बांधावा. हा तयार केलेला कल्क वस्त्रासहीत निर्जुकीकरण करावा.

योग्य त्या रुग्णाला प्रवेशित करून उत्तानावस्थेत प्रथमावर्तामध्ये कल्क बसवावा व दोरा बाहेर ठेवावा. योग्य कालावधीनंतर कल्क बाहेर काढून कोष्ण जलाने योनिधावन करावे.

उपद्रव :

- योनिदाह
- योनिरक्षता
- योनिदुष्टी

उदा. :

- लोध कल्क (उपप्लुता)
- तिलतैल + मांसी (वातजं)
- पंचवल्कलकल्क (पित्तज)
- प्रियंगु + गेळफळ (कफज)

४) पिण्डचिकित्सा :

औषधी द्रव्यांचा शिजवून तयार केलेला गोळा वस्त्रात गुंडाळून योनिमध्ये ठेवणे. कल्काच्या मानाने घट्ट असा गोळा असतो. साक्षात अग्नीशी संपर्क असल्याने उष्ण वीर्यात्मक असतो.

स्थान :

प्रथमावर्त

चिकित्सा कालावधी :

३ ते ४ तास (आमूत्रवेग)

अर्हता :

- कफाधिक्य
- क्लेदाधिक्य
- संसृ

उपकरणे :

शेगडी, पातेले, चमचा, औषधी द्रव्य तैल, वस्त्र (मांजरपाट)

प्रधानकर्म :

औषधी द्रव्यांचे वस्त्रगाळ चूर्ण पाणी मिसळून शिजवून घ्यावे. शिजवल्यावर त्यामध्ये थोडा स्नेह घालून निर्जंतुक वस्त्रात गुंडाळून दोरा बांधावा. तयार झालेला हा पिंड प्रवेशित रुग्णाच्या प्रथमावर्तात ठेवावा. योग्य कालावधीनंतर पिंड काढून टाकावा.

उपद्रव :

- योनिदाह
- योनिरुक्षता
- स्त्रावदुग्धी
- उदा. - वेशवार पिंड

५) लेपचिकित्सा :

वस्त्रगाळ चूर्ण द्रवात मिसळून किंवा औषधी द्रव्य द्रवाच्या सहाय्याने उगाळून त्याचा विशिष्ट भागावर थर लावणे व वाळवणे

लेप ३ प्रकारचा :

- १) प्रलेप - पातळ लेप
- २) प्रदेह - जाड लेप - न वाळणारा
- ३) आलेप - मध्यम जाडीचा

स्थान :

प्रथमावर्त / स्तन

चिकित्सा कालावधी :

३ ते ४ तास, लेप वाळवण्यात

अर्हता :

- योनिशैथिल्य
- अपरासंग
- स्तनविद्राधि

प्रधानकर्म :

वरीलप्रमाणे लेपद्रव्य तयार करून त्याचा विशिष्ट भागावर लेप लावावा. वाळवल्यावर काढून टाकावा.

उपद्रव :

- स्थानिक दाह
- अपेक्षित उपशय न होणे

उदा. :

- अपरासंगामध्ये - गुड + शुष्ठी लेप योनिस्थानी
- योनिशैथिल्य - पलाश / उदुम्बरफल + तिलतैल
- स्तनविद्राधि - (आमावस्था) दशांग लेप

६) पिचूचिकित्सा :

पिचू :

स्थूलकर्पीटिका

- कापसाचा जाड बोळा

प्रत्यक्षात चिकित्सा करताना कापसाचा बोळा वस्त्रात गुंडाळून त्याला दोरा बांधला जातो. तयार झालेला पिचू स्नेहात / द्रवात बुडवून वापरला जातो. चूर्णाचा उपयोग करावयाचा असल्यास चूर्ण कापसाच्या पातळ स्तरामध्ये ठेवून त्याचा मोदककार पिचू बनवून वापरला जातो.

प्रकार :

(आकारानुसार)

- १) लंबाकार - १ अंगुळे जाड व ४ अंगुळे लांब असा पिचू
- २) मोदकाकार - १ इंच लांबी रुंदी जाडीचा मोदककार पिचू

स्थान :

प्रथमावर्त - लंबाकार

द्वितीयावर्ताच्या मुखाशी - मोदककार

चिकित्सा कालावधी :

५ ते ६ तास आमाववेग

अर्हता :

- योनिव्यापद
- गर्भिणी परीचर्या (१ वा महिना)
- अपरासंग
- गर्भनिरोध

प्रधानकर्म :

योग्य त्या रुग्णस बाह्यरुग्णविभागात बोलावून उतानावस्थेत प्रथमावर्तमध्ये पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे तयार केलेला निर्जंतुक पिचू स्नेहात किंवा द्रवात बुडवून बसवावा. पिचूला बांधलेला दोरा योनिबाहेर पर्यंत येईल अशा मापनाचा असावा. जेणेकरून ५-६ तासाने पिचू काढताना सुलभता येईल.

द्वितीयावर्ताच्या ठिकाणी (गर्भाशय मुखाच्या) असलेल्या लक्षणांसाठी पिचू चिकित्सा करताना मोदकाकार पिचू गर्भाशय मुखापाशी बसवावा व योग्य वेळी त्याचे निर्हरण करावे.

उपद्रव :

- स्त्रावदुष्टी
- योनिदुष्टी

उदा. -

- गर्भनिरोधासाठी निवतैलात बुडवलेला पिचू
- अपरासंग - शतपुष्पा + हिंग + कोष्ठ + गैळफळ सिध्द तैलात भिजवलेला पिचू

७) वर्तिचिकित्सा :

वर्ति :

विकेशिका

- व्रणात घालावयाची वात

वर्तिक्रिया :

चतुर्गुणेन क्राशेन पाकात् वर्त्याकारता कर्तव्या ।

- चूर्णाच्या चौपट काढा घालून आटवून वातकांडी करणे

वरील वर्णानुसार वर्तिचे २ प्रकार

- १) कार्पासवर्ति
- २) कल्कवर्ति

स्थान :

योनि, योनिस्थानी व्रण, स्तनस्थानिव्रण

चिकित्सा कालावधी :

मुहूर्तमात्र / २ ते ३ तास

अर्हता :

- दुष्टव्रण
- कफज योनिव्यापद
- उपप्लुता योनिव्यापद
- कर्णिनी योनिव्यापद
- रक्तप्रदर
- अनातव

प्रधानकर्म :

वर्ति तयार करण्यासाठी द्रव्यांचे सूक्ष्म चूर्ण किंवा कल्क घेवून त्यामध्ये आवश्यक तेवढे पाणी / स्नेह घालून १.५ अंगुळे रुंद व १ इंच लांब अशा वर्ति तयार कराव्यात. त्या वर्ति सावलीमध्ये वाळवाव्यात.

शुष्क वर्ति वापरण्यापूर्वी त्यावर एकपंदरी वस्त्र गुंडाळून दोरा बांधावा व जंतुघ्न करून घ्यावी.

योग्य त्या रुग्णाला बाह्यरुग्ण विभागात बोलावून अपत्यपथामध्ये वर्ति बसवावी. २-३ तासानंतर वर्तिला बांधलेला दोरा ओढून वर्ति काढून टाकावी.

उपद्रव :

योनिदुष्टी

उदा. -

- कफज योनिव्यापद - पिंपळी + सैधव + कुष्ठ + उशीर + बाळंतशेषा कल्कवर्ती
- आर्तव प्रवर्तक - कटुतुंबी बीज + दन्ती + पिप्पली + गुड + मदनफलबीज + सुरा + यष्टीमधू + स्नुहीक्षीर + वर्ति
- कर्णिनी योनिव्यापद - कुष्ठ + पिप्पली + अर्कपत्र (कोमल) + सैधव + छागामूत्र

८) धूपनचिकित्सा :

धूमद्रव्यांनी योनिला धूरी देणे (धूपनद्रव्यैः धूमदानम् धूपनम् ।)

स्थान :

बाह्ययोनि

चिकित्सा कालावधी :

३ ते ५ मिनिटे

प्रकार :

- १) चिकित्सास्वरूपात
- २) स्वास्थ्यरक्षणार्थ

काश्यपोक्त :

- १) जांगम - बालग्रहात
- २) उद्भिज - स्त्रीरोग

अर्हता :

- दुष्टव्रण
- उपप्लुता योनिव्यापद
- रक्तगुल्म
- योनिकण्डू
- लीनगर्भ, उपविष्टक, नागोदरमध्ये गर्भाशय शोधनासाठी
- विलंबित प्रसव
- सूतिका परिचर्येत अंतर्भाव
- संतति प्रतिबंधक

उपकरणे :

घमेले, विटा किंवा कमोड चेअर

धूपन द्रव्ये :

कुष्ठ, अगरू, गुग्गुळ, देवदार, वावडिंग, वचा, सरळ, निंबपत्र, गौर सर्षप

प्रधानकर्म :

घमेल्यामध्ये निखारे (शेणाच्या गोव्या किंवा कोळसा) पेटवून त्यावर धूपन

स्थानिक चिकित्सा.

द्रव्ये टाकल्यावर जो धूर येतो तो धूर स्नेहयुक्त योनिस्थानी द्यावा.

उपद्रव :

योनिरक्षता

योनिदाह

उदा.

- उपप्लुता योनिव्यापद - राळ + यव + गुग्गुळ + त्रिकटू + कडुतुंबीबीज + तैल
- योनिंकडू - बृहती + दाळहळद + हळद यांचा धूप
- विलंबित आवी - कटुतुंबी + सर्षप + सर्पकात - धूप
- सूतिका परिचर्येत - कुष्ठ + अगळ + गुग्गुळ + न्यग्रोध
- संततिप्रतिबंधक - निम्बकाष्ठ

१) उत्तरबस्ति : (ग्रंथोक्त वर्णन)

१) उत्तरमार्गेण दीयमानः तथा श्रेष्ठगुणतया चोत्तरबस्तिः ।

घ.सि. ९/५० चक्र

अर्थ : उत्तरमार्गात म्हणजे मूत्रमार्ग व जननमार्ग यामध्ये द्यावयाचा बस्ति.

किंवा ज्याचे गुण उत्तम आहेत, श्रेष्ठ आहेत तो बस्ति

२) निरुहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयते इत्युत्तरबस्तिः ।

अ.सं. सू. २८/८

निरुह ज्या मार्गात गुदात द्यावयाचा असतो त्याच्या उत्तरमार्गात म्हणजेच मूत्र व जनन (योनी) मार्गात द्यावयाच्या बस्ति.

अर्हता :

उत्तरबस्तिविधानं मूत्रावाते मूत्रशुक्रार्तवदोषे अशमरीव्रणे हितम् ।

सु.चि. १/१०

अर्थ :

मूत्रावात, मूत्रशुक्र, रज यांचे विकार व अशमरीव्रणावर उत्तरबस्ति उपयुक्त

गुण :

दुष्ट शुक्रशोणितं घाग्नानां पुष्पोद्रेकं तस्य नाशं च कष्टम् ।

मूत्रावातान्मूत्रदोषान् प्रवृद्धान् योनिव्याधि सास्थितिं चापराधाः ॥

शुक्रोत्सेकं शर्करामशमरी च शूल वस्ती वंक्षणे मेहर्ने च ।

घोरानन्यान् बस्तिजाश्चापि रोगान् हित्वा मेहानुत्तरो हस्ति बस्तिः ॥

सु.चि. ३७/१२५२

दुष्टशुक्र दुष्टशोणित, अत्यार्तव, आर्तवनाश, कष्टार्तव, मूत्रावात, मूत्रदोष, मूत्रवृद्धि, योनिरोग, अपरासंग, शुक्रवृद्धि, शुक्राशमरी, बस्तिशूल, वंक्षणशूल, इंद्रियशूल असे इतर बस्तिरोग उत्तरबस्ति नाश करते.

योनिविप्रशशूलेषु योनिव्यापद्यसन्दरे ।

अ.सं.सू. २८/७४

विधि :

पूर्वकर्म :

- १) स्नेहन स्वेदन
- २) मलमूत्रविसर्जन
- ३) यवागू सेवन (समृत्तक्षीरयवागू)
- ४) अधोदरस्थानिक स्नेहन

प्रधानकर्म :

उत्तानाया शयानायाः सम्यक् संकोच्यसाविथिनी

उर्ध्वजान्चाश्लिष्यतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ अ.सं. २८/७७

उर्ध्वजान्चैश्लिष्यै दद्यादुत्तानायै विचक्षणः ।

सम्यक् प्रपीडयेद्योनि दद्यात् सुमुदुपीडीतम्

त्रिकणिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति ।

सु.चि. ३७/११४, ११५

१) आसन :

रुणेली पाठीवर झोपण्यास सांगून गुडव्यात पाय वाकवून कहेला बांधावे.

२) योनिभागाची औषधाने स्वच्छता

३) आवश्यक तेवढा भागउघडा ठेवून बाकी सर्व भाग (पावलांपर्यंत)

जंतुनाशक कपड्यांनी झाकणे.

४) योनिविक्षण यंत्राने गर्भाशय मुख दिसल्यावर कंकमुख शस्त्राने पकडावे.

५) एषणी यंत्राने गर्भाशयाची व्याप्ती व स्थिती पाहावी.

६) बस्तिनयंत्रात (सिरीजमध्ये) द्रव्य घेवून बस्तिनेत्र (कॅथेटर कॅन्यूला)

गर्भाशय मुखातून आत घालणे.

७) अत्यंत सावकाशपणे १ ते १.५ मिनिटे बस्तिद्रव्य गर्भाशयात घालावे.

(रुग्णेच्या नाडीवर लक्ष ठेवावे)

८) सर्व यंत्रशस्त्रे काढून रुग्णाला १० मिनिटे न्युब्जासनात झोपण्यास सांगावे

काल :

स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यापावृते ।

विदधीत तदा तस्मादनुलावपि चात्यये ॥ अ.सं. सू. २८/७३

आर्तवकालात गर्भाशय मुख विवृत असल्याने बस्तिद्रव्य गर्भाशयात पोहोचते.

परंतु अत्यधिक अवस्थेत ऋतु नसताना सुद्धा बस्ती द्यावा.

द्रव्यप्रमाण :

१) स्नेह :

स्नेहस्य प्रसृतं चात्र स्वांगुलीमूलसंमितम् ।

देयं प्रमाणं परममर्वा बुद्धिविकल्पितम् ॥

सु.वि. ३७/१०६

सु.वि. ३७/११५

गर्भाशयविशुद्ध्यर्थ स्नेहन द्विगुणेन तु ॥

उत्तरबस्तिच्या स्नेहाचे प्रमाण प्रसृत प्रमाण हे स्वांगुलीमूलाने मोजून घ्यावे.

ही स्नेहाची उत्तम मात्रा. यापेक्षा कमी मात्रा बुद्धिविकल्पाने करावी.

गर्भाशयशोधनासाठी स्नेहाची मात्रा दुप्पट (२ प्रसृत) घ्यावी.

२) काथ :

काथप्रमाण प्रसृत, स्त्रिया द्विप्रसृतं भवेत् ।

कन्येतरस्या, कन्यायास्तद्वस्तिप्रमाणमेकम् ॥ सु.वि. ३७/११६

पुरुषांमध्ये काथाची मात्रा एक प्रसृत, स्त्रियांमध्ये काथाची मात्रा दोन प्रसृत

कन्यामध्ये स्वांगुली मापाने एक प्रसृत

३) बस्तिनेत्रप्रमाण :

तासां अपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुसंगुलम् ।

द्वंगुल मूत्रमार्गे तु कन्यानां त्वेकमङ्गुलम् : ।

विधेय चांगुलं तासा विधिवद्वस्यते यथा ।

सु.वि. ३७/१०४, १०५

स्त्रियांच्या योनिमार्गात - ४ अंगुले

स्त्रियांच्या मूत्रमार्गात - २ अंगुले

कन्याच्या मूत्रमार्गात - १ अंगुले

सम्यक योग लक्षणे :

उत्तरबस्ति सम्यक योग लक्षणे व्यापद व चिकित्सा स्नेहबस्तिप्रमाणे आहेत.

उदा. वातप्रधान योनिव्यापद - अम्ल रस + तेल

पित्तप्राधान्य योनिव्यापद - मधुर रस + क्षीर

कफप्राधान्य योनिव्यापद - कटुरस + मुद्ग

अरजस्का शुष्का - कुटज + काशमरी सिध्द घृत

उदावर्ता - निशोत्तर तैल

श्वेतस्त्राव - पंचवल्कल काथ

रक्तप्रदर - पंचवल्कल काथ

व्यवहारात उत्तरबस्ति :

अर्थ :

गर्भाशयात / जननमार्गामध्ये दिला जाणारा बस्ति

स्थान :

गर्भाशय (द्वितीयावर्तातून तृतीयावर्तामध्ये) मुखातून गर्भाशयामध्ये

चिकित्सा कालावधी :

ऋतुकाळी १ ते १.५ मिनिटे

द्रव्य प्रमाण :

काथ / तैल / घृत - ५ ते ७ मि.ली.

अर्हता :

- रजोदुष्टी
- अरजस्का योनिव्यापद
- रक्तप्रदर
- उदावर्ता योनिव्यापद

उपकरणे :

बस्तिद्रव्य सिरिज (१० ते २० मिली.) रबरी कंथेटर किंवा स्क्रू कॅन्यूला किंवा इनसेमिनेशन कॅन्यूला किंवा रिकामी एम.आर. सिरिज, तालयंत्र, कंकमुख शस्त्र, स्पंज होल्डिंग फोर्स

पूर्वकर्म :

उत्तरबस्तिचे आधीचे दिवशी एक अनुवासन व १ निरुह बस्ति द्यावा. शुचिता.

प्रधानकर्म :

- १) ऋतुकाली रुग्णाला प्रवेशित करून अनुवासन, निरुहोत्तर उत्तरबस्तिसाठी घ्यावे.
- २) रुग्णाला उर्ध्वजान्वास्थि अवस्थेत शस्त्रकर्म मंदीरात झोपण्यास सांगावे.
- ३) योनिचा भाग निर्जंतुक द्रव्यांनी स्वच्छ केल्यावर योनि सोडून इतर भाग निर्जंतुक वस्त्राच्छादित करावा.
- ४) योनिमध्ये तालयंत्र प्रवेशित केल्यावर गर्भाशयमुख कंकमुखशस्त्राने पकडावे
- ५) रुग्णाला हेड लो पोजीशन द्यावी त्यानंतर बस्तिनेत्र गर्भाशय मुखातून गर्भाशयात प्रवेशित करून सिरिजने द्रव्य सावकाश (१ ते १.५ मि.) आत ढकलावे. सर्व उपकरणे काढून घ्यावीत.

पश्चातकर्म :

रुग्णाला २४ तास हेड लो पोजीशन द्यावी. सलग ३ दिवस ते ५ दिवस बस्ति द्यावी.

उपद्रव :

- १) तीव्र अधोदरशूल
- २) बस्तिद्रव्य त्वरीत बाहेर येणे.

अनुभविक योग :

- १) वंध्यत्व - फलघृत
- २) रजोदुष्टी - देवदाव्यादी तैल
- ३) रक्तप्रदर - करंज तैल
- ४) उदावर्ता योनिव्यापद - तगरादी तैल.

महाराष्ट्र
साहित्य अकादमी
अवार्डिंग ऑफिस
प्रेमदासगोविंद, एटगेलवो.

संदर्भ- सूची :

१. चरक संहिता - चक्रपाणिदत्त टीकेसह
२. सुश्रुत संहिता - डल्हण टीकेसह
३. अष्टांग हृदय
४. अष्टांग संग्रह
५. भेल संहिता
६. हारित संहिता
७. काश्यप संहिता
८. माघव निदान - मधुकोष व आतंकदर्पण टीकेसह
९. योगरत्नाकर
१०. भावप्रकाश
११. भैषज्य रत्नावली
१२. पुरुष विचय
१३. दोष धातुमल विज्ञान
१४. कौमारभृत्यतंत्र - वैद्य निर्मला राजवाडे
१५. आयुर्वेदीक कन्सेप्टस् इन गायनकॉलॉजी - डॉ. निर्मला जोशी
१६. आयुर्वेदीय प्रसूति तंत्र एवं स्त्रीरोग - भाग १ व २
- डॉ. प्रेमवती तिवारी
१७. आयुर्वेदीय महाकोष - प्रथम-द्वितीय खंड
- डॉ. प्रेमवती तिवारी

COLLECTION OF VARIOUS

- > HINDUISM SCRIPTURES**
- > HINDU COMICS**
- > AYURVEDA**
- > MAGZINES**

FIND ALL AT [HTTPS://DSC.GG/DHARMA](https://dsc.gg/dharma)

Made with

By

Avinash/Shashi

**Icreator of
hinduism
server!**

KAPWING

